

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

О.В. Ковальчук

**ГУМАНІСТИЧНІ ЦІННОСТІ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ: ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ**

Монографія

Кам'янець-Подільський, 2021

УДК 373.3.017:17

ББК 74.200.53

К -56

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
Протокол № 3 від 28 травня 2020 року*

Рецензенти:

Муковіз О.П., доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії початкового навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Григорович О.П., кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

К -56 Ковальчук О.В. Гуманістичні цінності молодших школярів: технології виховання. Монографія / Ковальчук О.В. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2021. 96 с.

ISBN 978-617-95084-6-2

Монографія містить теоретичний аналіз формування гуманістичних цінностей молодших школярів як педагогічної проблеми, ретроспективний аналіз розвитку гуманістичної теорії, обґрунтовані критерії, показники та рівні сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів, запропоновані шляхи їх виховання в умовах закладу загальної середньої освіти.

ISBN 978-617-95084-6-2

УДК 373.3.017:17

ББК 74.200.53

© Ковальчук О.В.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У РОЗРІЗІ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ	8
1.1. Ідеї гуманізму у сучасному освітньому процесі Нової української школи	8
1.2 Теоретичні засади формування гуманістичних цінностей	12
1.3 Технології партнерської взаємодії між батьками та школою у процесі формування гуманістичних цінностей молодших школярів	25
РОЗДІЛ II. ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНOSTI ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	42
2.1 Критерії та показники сформованості гуманістичних цінностей у молодших школярів	42
2.2 Діагностика сформованості гуманістичних цінностей у молодших школярів	46
РОЗДІЛ III. ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	57
3.1 Технології формування гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку	57
3.2 Результативність дії експериментальної методики формування гуманістичних цінностей дітей молодшого шкільного віку	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. Суспільний розвиток України, обумовлений соціально-економічними, культурними, національними чинниками, утвердження пріоритетності гуманістичної парадигми - повернення до національних традицій та загальнолюдських гуманістичних цінностей, набуває особливої актуальності. Основні позиції державної політики у цій галузі сформульовані у Законі України «Про загальну середню освіту», Державному стандарті початкової освіти національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Концепції національного виховання тощо.

Визнання пріоритету морально-духовного розвитку особистості орієнтує виховні системи на пошук шляхів оновлення змісту і технологій виховання. Основним напрямом виховання стає залучення особистості учня до системи гуманістичних, моральних цінностей, сприяння становленню її сутнісних сил, творчої активності, власного морального життєтворення.

Особливої актуальності проблема виховання гуманістичних цінностей набуває у молодшому шкільному віці, коли в учнів з'являється потреба осмислення навколишньої дійсності. На цьому віковому етапі розвитку дітей до першого соціального інституту - сім'ї долучається такий важливий соціальний інститут, як школа. А для забезпечення ефективного виховного процесу сім'я і школа повинні виступати в синергетичній єдності.

Таким чином, потреба в глибокому теоретичному осмисленні процесу взаємодії школи і сім'ї щодо вирішення виховних задач диктує необхідність пошуку та розробки оптимальних шляхів і засобів її практичного забезпечення. Взаємодія сім'ї і школи відображає суть процесу реалізації зв'язків і відносин між соціальними інститутами та малою соціальною групою, якою є сім'я і яка виступає основним середовищем соціалізації дитини.

Без сумніву, педагоги і батьки мають спільні цілі та завдання виховання. Співпраця освітян та батьків дає можливість краще пізнати дитину, подивитися на неї з різних позицій і сторін, в різних ситуаціях, а отже, допомогти один одному у сприйнятті її індивідуальних особливостей, творчих здібностей та обдарувань, у подоланні негативних вчинків, формуванні цінних життєвих орієнтацій.

Ефективна реалізація сучасних цілей навчання, виховання і

розвитку передбачає створення сприятливих умов для гармонійного виховання та багатогранного розвитку дітей. Впливати на створення таких умов можуть узгоджені вимоги та дії батьків і педагогів, спільне бажання забезпечити психологічну і соціальну рівновагу дитини для повноцінного розвитку, навчання і виховання.

Результати аналізу наукових досліджень, реальної практики взаємодії сім'ї та школи у формуванні гуманістичних цінностей молодших школярів дозволяють констатувати, що головним недоліком у процесі взаємодії сім'ї і школи є узагальнений характер такої діяльності, що проявляється дещо хаотичним використанням індивідуальних і групових форм роботи, відсутністю педагогічної просвіти батьків, невмінням педагогів включати батьків в активне вирішення виховних задач. Тому доцільно говорити про вдосконалення і конкретизацію системи виховного впливу та підвищення ефективності виховного потенціалу сім'ї.

Сім'ю як соціальний інститут виховання досліджують вітчизняні науковці (Р. Вайнола, А. Капська, І. Кулик, О. Матвієнко, В. Москалець, Ж. Петрович, І. Пеша та ін.); розкривають окремі аспекти взаємодії сім'ї та школи (О. Вакуленко, І. Дьоміна, Я. Журецький, В. Кириченко, В. Костів, В. Оржехівський, В. Постовий, І. Седаніч, М. Шаповал та ін.); визначають роль школи як координуючого центру взаємодії сім'ї і педагогів (С. Захаренко, В. Тригубенко,); розробляють форми роботи з батьками (Т. Дем'янюк, Н. Кічук, С. Карпенчук, О. Коберник, Л. Мотрич, В. Омеляненко, М. Рудь, В. Ягупов та ін.); окреслюють функції сім'ї (А. Антонов, В. Голофаст, В. Мацьковський, В. Савка, А. Харчев, Н. Уманець та ін.); характеризують типи спілкування у сім'ї (Г. Авдіянц, Т. Алексеєнко); розкривають психолого-педагогічні особливості молодшого шкільного віку (Т. Буняк, В. Галузинський, К. Гуревич, В. Ільїн, В. Крутецький тощо).

Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що проблема цінностей досить складна й багатоаспектна за своєю суттю. З позиції філософії, соціології до її вивчення звертаються В. Андрущенко, Л. Баєва, В. Бакіров, М. Горлач, В. Кремень, М. Михальченко, Л. Панченко. Зарубіжні і вітчизняні психологи (М. Боришевський, Л. Виготський, О. Дробницький, А. Здравомислов, І. Кон, О. Леонт'єв, І. Маноха, М. Рокич та ін.) розглядають процеси перетворення загальнолюдських, культурних, гуманістичних цінностей у стимули і мотиви практичної поведінки людей.

Науковим фундаментом дослідження стали педагогічні ідеї Ш. Амонашвілі, О. Духновича, Я. Коменського, А. Макаренка, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, С. Русової, К. Ушинського, С. Шацького та ін., які сприяють актуалізації гуманізації процесу виховання.

У контексті розв'язання поставленої проблеми викликають інтерес ідеї сучасних представників вітчизняної гуманістичної парадигми виховання, завдяки яким розкриваються мета, зміст, форми і методи підвищення ефективності процесу виховання гуманної особистості в сучасному суспільстві (І. Бех, О. Вишневський, О. Газман, І. Зязюн, О. Киричук, Ю. Мальований, В. Петровський, О. Сухомлинська, О. Яремчик та ін.).

Водночас специфіку цінностей розкривали вчені при вивченні громадянського виховання (П. Ігнатенко, В. Поплужний, Л. Крицька, Д. Пащенко); цінностей родинного виховання (Б. Ковбас, І. Кулик, М. Стельмахович, О. Семенов); цінностей природи і людського життя (Ф. Ващук, Г. Тарасенко); освітньої сфери формування цінностей у дітей та шкільної молоді (Г. Бондаренко, В. Сергєєва); ціннісних орієнтацій дітей та молоді в умовах різного соціуму (А. Годлевська, О. Заздравнов, П. Ковальов, Н. Кічук, Н. Чорна, В.Штанько та ін.).

Суттєвий інтерес для нашого наукового пошуку становлять дисертаційні дослідження, які розкривають гуманізацію стосунків учнів у позаурочній роботі (В. Білоусова), зокрема засобами народної педагогіки (В. Коротєєва), формування гуманних взаємостосунків дітей шестирічного віку під час ігор-драматизацій (Н. Хомич), формування гуманістичних взаємовідносин молодших школярів у позанавчальній діяльності (В. Киричок), виховання гуманних відносин молодших школярів в умовах школи-інтернату (Л. Несторенко), роль сім'ї у формуванні гуманістичних цінностей учнів (М. Голубенко, І. Кутнякова) тощо.

І все ж таки зазначені підходи лише частково розкривають особливості взаємодії сім'ї та школи у формуванні гуманістичних цінностей молодших школярів. При цьому виявлено низку суперечностей, якими характеризується взаємодія школи і сім'ї, між:

- зростаючими вимогами суспільства до батьків у плані виховання і зниженням рівня батьківської відповідальності за дітей;

- об'єктивно існуючим завданням створення для дитини єдиного виховного простору і штучним розмежуванням цього простору на шкільне та сімейне виховання;

- наявністю у школи та сім'ї потреби у взаємодії у процесі виховання молодшого школяра та інертністю сторін при реалізації даної взаємодії;

- зміненими умовами життєдіяльності суспільства і стереотипністю діяльності школи у сфері взаємодії з сім'єю.

В монографії представлено теоретичний аналіз формування гуманістичних цінностей молодших школярів як педагогічної проблеми, ретроспективний аналіз розвитку гуманістичної теорії, обґрунтовані критерії, показники та рівні сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів, запропоновані шляхи їх виховання в умовах закладу загальної середньої освіти.

РОЗДІЛ I. ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У РОЗРІЗІ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

1.1 Ідеї гуманізму у сучасному освітньому процесі Нової української школи

Здійснений нами наліз наукових джерел підтвердив думку про те, що питання формування гуманістичних цінностей в історії суспільної думки завжди було актуальним – різні аспекти цієї багатогранної проблеми були в центрі уваги багатьох зарубіжних, вітчизняних філософів, просвітителів, істориків, педагогів, психологів, науковців.

«На думку багатьох сучасних науковців, – зазначає дослідниця Н. Клименюк, – сьогодні в Україні дуже важливо і одночасно важко говорити про гуманізм. Вже наприкінці ХХ століття, коли стало зрозуміло, що наше суспільство не є таким безконфліктним і гуманним, яким його змальовували раніше, дискусії з цього питання не припиняються» [99, с. 1]. У зв'язку з цим, виявлення змісту гуманістичних цінностей, зокрема ключових понять «гуманізм», «гуманний», на наш погляд, вимагає більш ґрунтовного аналізу і розгляду.

Цікавим є історичний аспект розгляду цих понять науковцем Н. Клименюк [99]. Зокрема, поняття «гуманізм», відзначає автор, вітчизняними науковцями запозичено з німецької мови. Німецьке *humanismus* за походженням є латинізмом, введеним Г. Фогтом. Порівняно до латинської *humanus* – «людський» [99, с. 117]. Слова «людяний» – семантична калька ХІХ ст., французьке *humain* – «людяний», «гуманний» [215, с. 490]. Людність – словотвірна калька німецького *humanität* – «гуманність» [215, с. 491]: «Людинолюбство» в пам'ятках зустрічається з ХІІІ ст. і є словотвірною калькою грецького *philantropia* – «человеколюбие» (від *phil* – «любов» і *anthropos* «людина») [215, с. 489]. Слід зазначити, що слова «гуманний» і «людяний» – синоніми. *Гуманний* – людяний, людинолюбний, людський. *Гуманізм* – людність, людинолюбство, людство [158].

Подібно до вище наведеного поняття «гуманність» викладено в українських словниках. Словник-довідник з культури української мови (автори: Д. Принчишин та ін.) розглядає *гуманізм* як: 1) ідейна течія епохи Відродження, яка утверджувала право людини на земне щастя

(французький гуманізм); 2) світогляд, пройнятий любов'ю до людини, піклуванням про її благо, повагою до її гідності. *Гуманність* – людяність. *Гуманний* – людяний у своїх діях і ставленні до інших людей [191].

У філософському словнику соціальних термінів за загальною редакцією В. Андрущенка: 1) прогресивний дух епохи Відродження, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв її прагнень та бажань; 2) ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності, людяність. *Гуманний* – людяний у своїх діях і ставленні до інших людей. *Людяний* – 1) який щиро, доброзичливо, чуйно ставиться до інших, уважний до чужих потреб; гуманний; 2) сповнений щирістю, гуманністю; 3) оснований на гуманному ставленні до людини; 4) у якому є щирість, уважність, доброзичливість; 5) людинолюбство, гуманізм [11].

У педагогічному словнику С. Гончаренко поняття «гуманізм» (від лат. *humanus* – людський, людяний) визначає: 1) «систему ідей і поглядів на людину як найвищу цінність»; 2) в історичному аспекті гуманізм – «прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей» [53, с. 77].

Стає очевидним, що значення слів «гуманізм», «гуманність», «гуманний» описано в різних словникових джерелах і майже не відрізняється деталями. Основні складові цих понять – любов, чуйність, повага, доброта, щирість, уважність, порядність, доброзичливість тощо.

Свого часу процес гуманізації знайшов відображення в Біблії, Євангелії, книгах духовно-церковного змісту, пам'ятках писемності Київської Русі. Основою духовності і моралі слов'янських народів (зокрема, і українського) є християнська духовність Православ'я, яка визначила мораль, цінності, спосіб життя народів, які сповідують цю віру. Вона пронизує всі сторони буття, сімейних і суспільних відносин, традиції і звичаї, вплинула на формування національного характеру українців. Православ'я визначило нові рамки поведінки людини: що вона може і що не повинна робити, провело межу між праведністю і гріхом, добром і злом. Сила віри протягом віків не лише надихала людину на добрі справи, але і стримувала від усього поганого.

Глибоке коріння має народно-гуманістична традиція, оскільки народному гуманізму властиве усвідомлення високих моральних рис, почуття єдності з природою. Кращі гуманістичні традиції народу, його прагнення до національної гідності мали завжди самостійним джерелом народне життя з відображенням у ньому загальнолюдських цінностей. У цивілізованому суспільстві такі якості особистості, як гуманність, милосердя, співчуття, взаємодопомога, жалісливість, вважаються загальнолюдськими цінностями [16].

На відміну від середньовічного релігійного світогляду, в основі якого був Бог та християнські заповіді і цінності (Климент Олександрійський, Ориген, Григорій Богослов, Василій Великий, Іван Златоуст, Ієронім та Августин Блаженні), у гуманістів провідне місце в гуманістичному вченні посідала людина.

В ракурсі історичного огляду не можна не згадати західноєвропейських гуманістів XIV-XVI століття – Ф. Рабле, Е. Роттердамського, Вітторіно де Фельтре, які всупереч середньовічній схоластичній системі виховання відстоювали потребу прищеплювати дитині такі цінності, як гуманність, милосердя, співчуття до ближнього, добросердечність. Голландський мислитель Е. Роттердамський, один з перших в Європі, обґрунтував ідею миру як одну із самих гідних форм гуманістичного існування людства у своїй сатирі «Похвала глупості». Гуманісти Ф. Бекон, Дж. Бокаччо, Дж. Бруно, Леонардо да Вінчі, Ф. Рабле, В. Шекспір відіграли важливу роль у формуванні нового гуманістичного світогляду – проголосили свободу людської особистості, права людини на задоволення людських потреб. Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо в трактаті «Про суспільний договір» висунув теорію гуманності – нові революційні ідеї Містечка людяності, які заперечують війни. Сам термін «гуманістичні цінності» не використовувався, але важливо те, що думки та переконання епохи Відродження спрямовувались на пошуки шляхів досягнення гармонії в суспільстві і людину проголошували найвищою цінністю[99].

Ідеї гуманізму сформульовані у роботах А. Дістервега, Д. Дьюї, Я. Коменського, А. Маслоу, М. Монтесорі, С. Паттерсона, Й. Песталоцці, Ф. Петрарки, К. Роджерса, Л. Рона, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спока, В. Франкла, С. Френе, Е. Фромма, Р. Штайнера та ін. Так, Франческо Петрарку називають «першим гуманістом». Він написав біля сотні трактатів з різних питань моралі, літератури, політики і заклав у свої твори основи нового гуманістичного вчення про людину.

Особливо переконливим у цьому плані є твердження відомого чеського педагога Я. Коменського: «Людина повинна бути вихована для людяності!», який заклав ці ідеї в основу наукової педагогіки. Саме гуманістичні цінності пронизують всю його педагогіку, особлива увага приділяється умінню тримати себе в суспільстві, знанням і дотриманню норм та правил суспільної поведінки [107].

Вагомі думки щодо утворення загальнолюдських цінностей висловлював український філософ Г. Сковорода. Він писав: «Людина народжується двічі: фізично й духовно. Біля духовної колиски стоїть духовний наставник – учитель, який стає дитині другим батьком і матір'ю, бо прищеплює її душі високі моральні якості віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, свого роду, народу, держави» [211, с. 178].

Розглядаючи історичний аспект гуманізму, дослідник Н. Клименюк зазначає, що «видатні гуманісти – представники української демократичної думки – П. Грабовський, М. Коцюбинський, Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко розуміли, що загальнолюдські гуманістичні цінності є основним критерієм людського життя. Ідеї гуманізму у навчанні і вихованні молодого покоління відстоювали також П. Білецький, О. Духнович, К. Носенко, В. Каразін, І. Котляревський» [99].

Так у своєму творі «Народна педагогіка» О. Духнович наполягав на вихованні людини-гуманіста у всіх відношеннях, зокрема стверджував, що «сили людські, тілесні і духовні, від природи дані з молодості... слід зберігати, удосконалювати на користь ближнім» [69, с. 236].

Потребу формування у дітей загальнолюдських цінностей відстоювали і основоположники сучасної вітчизняної та російської педагогічної і психологічної науки – Х. Алчевська, П. Блонський, Г. Ващенко, Г. Костюк, А. Макаренко, С. Русова, В. Сухомлинський, С. Шацький, Я. Чепіга, К. Ушинський.

Справжній прорив у розвитку гуманістичної педагогіки свого часу зробив відомий педагог К. Ушинський. Його праці пройняті ідеями гуманізму, людяності, моральної чистоти. Його ідея «Виховати «людину в людині» проходить через усю педагогічну науку того часу [212].

Важливими в нашому дослідженні є вивірені науково-практичні поради вітчизняного педагога В. Сухомлинського, який сформулював основні завдання і зміст морального виховання та розкрив моральні

норми гуманістичної поведінки дітей. Виняткову увагу В. Сухомлинський приділяв вихованню культури почуттів. Це він наполягав на необхідності виховувати у дітей такі непопулярні в тих умовах цінності, як терпимість, милосердя, людяність. Він вимагав, щоб кожній людині з дитинства прищеплювали доброту, справедливість, чесність [199].

Отже, проведений нами аналіз історії розвитку гуманності засвідчив, що гуманізм переорієнтовував погляди на людину, на взаємини між людьми, визначив, що їх нормою повинні бути рівність, свобода, справедливість, милосердя, любов, доброта, допомога тощо.

Поширення гуманістичної освіти в багатьох країнах не випадкове: у ХХІ ст. людство перейшло з ідеєю гуманізму з глибинним філософським та історичним корінням[97; 234; 239; 240; 246; 250]. Як зазначалося вище, з давніх часів найкращі здобутки просвітителів були спробою проникнути у таємниці духовного вдосконалення людини, відкрити універсальну гармонію світу, створити гармонійну систему діяльності, відкрити секрети гуманних відносин між людьми, таємницю формування гармонійної людини. Одним із найбільш узагальнених підсумків, що випливають із осмислення гуманізму, є його спрямованість на гармонійний розвиток особистості, що проявляється в гуманності людини і є її призначенням, покликанням і завданням. В суб'єктивному плані це завдання виступає внутрішньою необхідністю розвитку сутнісних(фізичних і духовних) сил людини. Ця думка безпосередньо пов'язана з ідеалами та достоїнствами людини[246].

1.2 Теоретичні засади формування гуманістичних цінностей

Проблема формування гуманістичних цінностей дітей молодшого шкільного віку набуває особливої актуальності, при цьому, зважаючи на суперечливі суспільні процеси, складна у своєму вирішенні, яка потребує як теоретичного, так і відповідного методичного забезпечення.

Для ґрунтовного дослідження проблеми формування гуманістичних цінностей молодших школярів вважаємо за доцільне уточнити сутність і співвідношення змісту базових понять «цінності», «гуманізм», «гуманний», «гуманістичні цінності».

Логіка дослідження спонукає звернутися передусім до аналізу поняття «цінності». У гуманітарному знанні категорію «цінності» часто використовують як базову для позначення інших дефініцій. Саме

поняття «цінності» поширене в багатьох галузях людського знання і в різноманітних сферах соціально-виховної практики. Його смисл адекватний самому терміну: цінність, суть того, що цінимо.

Проведений нами аналіз наукової літератури [11; 61; 171; 205; 207; 210; 211; 214; 215; 216] свідчить, що «цінність» відноситься до найбільш загальних і найчастіше використовуваних понять в соціально-філософському аспекті. Дослідження теорії цінностей протягом століть привертали увагу аксіологічної науки.

В історії філософської думки [214] уявлення про розуміння цінностей протягом століть змінювалося. Так, в різних школах античності цінності визначаються як: 1) те, що спонукає людину до дій – потяг до осягнення істинного смислу речей (Сократ), 2) як прагнення до блага – благо є досяжним через залучення до вічної «незримої» ідеї, яка виражає вічне буття (Платон); 3) закони відповідності та гармонії (Аристотель), 4) рушійна сила розвитку людини, яка є правильно зрозумілим прагненням до особистого щастя (Епікур) тощо.

У Середньовіччі розширюється сфера морально-релігійного розуміння суті поняття «цінності», виникає своєрідний спосіб оцінки світу і людини через особливе релігійне сердечне почуття – «співбожественність» – кардіогноссію (Августин Блаженний, Іоанн Златоуст, Фома Аквінський, П'єр Абеляр, Роджер Бекон та ін.).

В епоху Відродження на перший план виходить ідея особистості-творця. У XVII-XVIII ст. в суть розуміння цінностей включаються такі поняття як: громадянська свобода, розум людини, велич науки, вічний мир між народами (Д. Берклі, Вольтер, Д. Дідро, І. Кант, Г. Лейбніц, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза, Ф. Хатчесон та ін.). Категорія «цінності» в цей період розвитку суспільної думки найбільш ґрунтовно була розроблена класичною німецькою філософією, зокрема І. Кантом. У контексті історії розуміння цінностей його позиція є важливою: він принципово розрізняв сфери пізнання, оцінки та цінностей, відповідно до гносеології, естетики та етики [171].

Цікавими в розгляді досліджуваної нами проблеми визначення сутності цінностей є: філософська концепція Г. Гегеля, побудована на основі змістовного взаємозв'язку пізнання, оцінки і цінності (для їх синтезу він використав принцип доцільності, що дала змогу дійти висновку: внутрішньою підставою думки є цінність, що стала нормою і критерієм оцінки, але ще не виявляється безпосередньо); праці

Е. Дюркгейма, який пов'язав цінності з «колективними уявленнями», що складають у сукупності «колективну свідомість»; екзистенціональне тлумачення Ж.-П. Сартра – людини як основної цінності та мети буття; «Логічні дослідження» Е. Гуссерля, де він створює модель свідомості, яка зорієнтована на культурні цінності; праці «розуміючої психології» В. Дільтея; «Сутінки Європи» О. Шпенглера; «Філософія здивування» Т. Парсонса та погляди інших дослідників [214].

В XIX ст. Баденська школа неокантіанства розглядала всю філософію як «критичну науку про загальнообов'язкові цінності», цінності стали абсолютними оцінками, критерії яких лежать за межами людської діяльності (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт та ін.). У свою чергу, Манхейм зауважив, що при ускладненні організації суспільства ціннісні установки можуть використовуватись системою експлуатації та нав'язування соціальної волі. На межі XIX-XX ст. філософську проблематику цінностей широко розробили зарубіжні мислителі (Ф. Brentano, Н. Гартман, Р. Лотце, А. Мейнонг, М. Шелер тощо) [171].

М. Подлесний, розглядаючи проблеми «цінностей» в історичному ракурсі, зазначає, що «зарубіжні і вітчизняні психологи ототожнюють цінності особистості з потребами (А. Маслоу), особистісним смислом (Г. Олпорт), похідними від мотивів діяльності утвореннями (О. Леонт'єв), характеристикою усього, що підтримує людську здатність до життя (Е. Фромм), переконаннями (М. Рокич), регуляторами потоків інформації (когнітивність), значущістю для людини чогось у світі (С. Рубінштейн), одухотвореними явищами людського буття (І. Маноха), утвореннями свідомості й самосвідомості людини, в яких віддзеркалені актуальні життєві потреби, інтереси, погляди і ставлення до дійсності й себе (М. Боришевський), зводять їх до психодинаміки потягів (З. Фрейд, К. Юнг)» [171, с. 95].

Дослідницька практика показує, що численні західні моделі аналізу сутності цінностей не можна механічно перекласти на визначення сутності даної дефініції у реаліях вітчизняного розуміння. Історія «будівництва соціалізму» унікальна і несхожа на американську або західноєвропейську модель розвитку суспільства [205]. Тому, визначивши методологічне значення підходів зарубіжних моделей аналізу сутності цінностей, розглянемо вітчизняні дослідження стосовно даної проблеми.

У науковій літературі існують десятки визначень поняття «цінності»: у філософії (розгляд об'єктивної дійсності і відношення до неї людини; онтологічні корені ціннісної свідомості), в соціології (проблема загально-соціальних регулятивних механізмів, де цінності суспільства розглядаються як складові суспільної свідомості і культури, що виконують по відношенню до особистості нормативні функції), в соціальній психології (сфера дослідження соціалізації індивіда, його адаптації до групових норм і вимог), в загальній психології (вивчення вищих мотиваційних структур життєдіяльності).

У вітчизняній науковій думці проблема цінностей стала предметом ґрунтовного вивчення в другій половині ХХ ст. Починаючи з 60-х років філософи розпочали аналіз ціннісних дефініцій в руслі марксистсько-ленінської теорії. Н. Трофимова, вивчаючи проблеми морального виховання підростаючого покоління, зазначає, що «аксіологічну тематику інтенсивно розглядали в рамках соціальної філософії, культурології, етики та естетики – специфіки духовного світу особистості, її ціннісних орієнтацій та регуляції поведінки й діяльності (в роботах С. Анісімова, Л. Архангельського, В. Бакірова, Є. Боголюбової, Л. Буєвої, Г. Головних, Д. Дубровського, А. Здравомислова, М. Кагана, Л. Кузнецова, В. Малахова, А. Москаленко, Л. Мухіної, І. Нарського, В. Сержантова, Л. Столовича, А. Уледова, Н. Чавчавадзе, А. Яценко та інших)» [208, с. 24].

Згідно діяльнісного підходу 70-80-х років ХХ ст. у радянській науковій літературі (О. Вишневський[47], О. Дробницький[66], М. Каган[88], В. Тугаринов[209] та ін.) утвердилась теза про перетворення об'єкта на цінність у процесі практичної діяльності людини: цінність не виводиться зі сфери існування об'єкта як такого, а виражає «суб'єктивованість об'єкта», тобто річ цінна настільки, наскільки вона залучена до процесу освоєння і перетворення дійсності[171]. Було визначено категоріальний апарат теорії цінностей, який включає поняття «цінність», «ціннісне», «ціннісне ставлення», «ціннісна орієнтація», у дослідженнях і працях С. Анісімова [12], Л. Буєвої [38], І. Зязюна [84], М. Кагана [88] та ін.

Зауважимо, що однозначно сформулювати сутність поняття «цінності» непросто.

Як стверджує О. Дробницький, «люди прагнуть не тільки зберегти та отримати цінне, але й формують ідеї про справедливе, добре,

формують ідеали, норми поведінки та принципи побудови суспільства, критерії його оцінки» [66, с. 43-44].

Так, дослідниця Т. Бутківська аналізує цінність як ставлення суб'єкта до предметів та явищ реальності, що виражається ціннісними орієнтаціями, якостями особистості, її соціальними установками [39].

Дещо відрізняється думка інших науковців. Зокрема, В. Тугарінов вказує, що цінності – це ті явища природи і суспільства, які є благами життя і культури людей певного суспільства чи класу: дійсність, мета або ідеал [209]. Н. Ліфарьова визначає цінності «як загальні норми та принципи, що визначають спрямованість людських вчинків і здатні задовольняти людські потреби» [135, с.110]. Б. Ананьєв характеризує їх як спрямованість особистості на цінності [10], а А. Здравомислов розглядає ціннісні орієнтації як прояв потреб [82].

Підсумовують наукові пошуки дослідження А. Попов і Л. Зуєва, які розглядають цінності у трьох формах: «як ідеал або мрія, що виробляється в процесі існування людини, уявлення про необхідне та блага суспільства; як вид матеріальної та духовної культури, що проявляється у вигляді об'єктивних форм та у вигляді людських вчинків, що є втіленням політичних, етичних, духовних ідеалів тощо; як соціальні цінності, що виступають важливим джерелом мотивації поведінки людини і відносяться до психологічної структури особистості» [174, с. 4].

Відомий сучасний український вчений І. Зязюн визначає цінності як «внутрішній рушій соціального управління, що поєднує особистісну смислову сферу з груповими орієнтаціями і узгодженнями в суспільстві». Науковець доводить, що «цінності зумовлюють культурний розвиток суспільства, визначають змістову специфіку конкретної культури і на особистісному рівні стають психічною основою процесу соціалізації. Цінності виникають і закріплюються у повсякденному житті, одні набуваються самостійно індивідом, інші передаються від покоління до покоління» [84, с.136].

Вітчизняні психологи О.Киричук, В.Роменець, Т.Кириленко, І.Манюха, В. Пискун розглядаючи цінність як центральний компонент психологічної структури особистості, визначають цінність як «процес суб'єктивізації» елементів зовнішнього середовища, що надає їй певний сенс; «ціннісне для однієї людини, необов'язково є цінне для іншої, причому у той чи інший момент часу». Підкреслюють, що «цінності, що

викликають позитивні емоції, закріплюються і формують самосвідомість та уявлення про своє «Я» [96, с. 97].

Визначивши цінності як самостійну категорію, український дослідник О. Вишневський [45; 47] дає свою класифікацію груп цінностей:

1. «Абсолютно вічні цінності загальнолюдського характеру – доброта, правда, любов, чесність, повага, гідність, краса, мудрість.

2. Національні цінності, значущі для певного народу: патріотизм, почуття національної гідності, фольклорна пам'ять тощо.

3. Громадянські цінності – визнання рівності людей, права і свобода людини, повага до закону та ін.

4. Сімейні цінності – моральні основи життя сім'ї, піклування про дітей, закони подружньої вірності, пам'ять про предків.

5. Цінності особистого життя мають значення для самої людини визначають її характер, поведінку, стиль спілкування» [47, с. 125-126].

Сучасні дослідники О. Заздравнова, П. Ковальов, В. Омельченко, Л. Тіхонова, Н. Чорна, В. Штанько у монографії «Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації соціуму» стверджують, що «світ цінностей – це світ практичної діяльності, емоційне ставлення до явищ зовнішнього середовища. Цінності в житті людини виступають соціально значущими орієнтирами діяльності. Саме там і тоді цінності актуалізуються, людина робить свій вибір і приймає рішення щодо подальших дій» [230, с. 122].

У контексті нашого дослідження ми звернули увагу на те, що важливу роль у цьому процесі відіграють система цінностей та ціннісні орієнтації індивіда. У структурі особистості ціннісні орієнтації, зазначені вище науковці, розглядають як «свого роду центр, що координує, визначає спрямованість поведінки людини і її ставлення до соціального середовища» [229, с. 125].

Ціннісні орієнтації, вважає В. Алексеєва, є формою включення суспільних цінностей у механізм діяльності і поведінки особистості. За словами автора, система ціннісних орієнтацій – це «основний канал засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви практичної поведінки людей» [5, с. 63].

Цікавим для вирішення проблеми нашого дослідження – формування гуманістичних цінностей молодших школярів є також позиція відомих вчених Л. Виготського [42], І. Кона [108],

С. Рубінштейна [180] та ін. щодо зв'язку ціннісних орієнтацій з інтересами, потребами індивіда, емоційно-вольовими механізмами психіки. Таким чином, вони висвітлювали природу та сутність ціннісних орієнтацій як загальну соціальну спрямованість людини, що реалізується через світогляд і світосприйняття та проявляється певним типом поведінки. Акцентуючи увагу на прямому зв'язку цінностей з потребами, прагненнями та ідеалами, відомі вчені підкреслюють, що цінності виступають регуляторами та орієнтирами об'єктивного світу людини. Ціннісні орієнтації завжди проявляються у сфері розгалужених взаємовідносин між людиною і суспільством (стосовно праці, навчання, колективу, культури, побуту, дозвілля тощо). Саме вони дозволяють судити про міру сприйняття соціально необхідних норм, регламентацій, зразків поведінки в індивідуальній свідомості [205]. «Тому ціннісні орієнтації можна визначити як вибір людиною певних матеріальних і духовних цінностей як об'єктів, що визначають її цілеспрямовану життєдіяльність, весь спосіб життя» [205, с. 98].

З позиції психології, науковці О. Здравомислов [82] і В. Ядов [232] обґрунтовують інтегративну роль ціннісних орієнтацій, які є ключовим компонентом свідомості, що визначає думки та почуття людини. І визначають ціннісні орієнтації як «вибіркове ставлення до носія цінності, який може бути реальним предметом задоволення потреб окремої людини чи соціальної спільності. В ціннісній орієнтації акумулюється життєвий досвід людей, особистість засвоює цінності свого оточення, перетворює їх на ціннісні орієнтації, мотивації власної діяльності» [232, с. 107].

Розглядаючи позицію вчених щодо поняття «цінності», ми виявили, що особистість засвоює цінності свого оточення, перетворює їх на ціннісні орієнтації, мотивації власної діяльності. Ціннісні орієнтації, сформовані на рівні переконань, адекватно проявляються в реальній поведінці й діяльності людини. Наявність усталених ціннісних орієнтацій свідчить про зрілість людини як особистості. Отже, цінності – це ядро особистості, найважливіший структурний компонент, що характеризує не тільки саму мету її діяльності, але і її життєву позицію, основний зміст її діяльності, суспільний ідеал, до якого вона прагне.

Вчений О. Сухомлинська [197] підсумовує наявні наукові пошуки і визначає п'ять основних сфер, в яких розкривається специфіка цінностей:

- громадянське виховання, де провідне місце належить національним цінностям (П. Ігнатенко, Л. Крицька, В. Поплужний [43], В. Оржехівський [162], Д. Пащенко [164; 165] та ін.);

- родинне виховання (Б. Ковбас, В. Костів [102], М. Стельмахович [195], О. Семенов [184] та ін.);

- цінності природи і людського життя – здоровий спосіб життя (Ф. Ващук [104], Г. Тарасенко [202] та ін.);

- запобігання злочинності молоді та перевиховання (Ф. Ващук, І. Козубовська [104] та ін.);

- освітня сфера формування цінностей у підлітків та шкільної молоді (Г. Бондаренко [34], В. Сергєєва [185] та ін.).

Молодший шкільний вік найбільш сприятливий для засвоєння нових базових знань, що закладають основи світогляду, моральних якостей особистості, цінностей, ціннісних орієнтацій [121], тому у вирішенні завдань нашого дослідження важливою є думка науковця М. Боришевського, котрий визначає ціннісні орієнтації, як «суб'єктивно значущі утворення у структурі свідомості і самосвідомості людини, що зумовлюють цілий ряд сутнісних характеристик особистості, зокрема її самоактивність» [35, с. 124]. Таким чином, підкреслюється вплив ціннісних орієнтацій на внутрішній світ людини, що формує її світогляд, зумовлює її поведінку та саморегуляцію.

У психолого-педагогічному підході поняття «ціннісні орієнтації» співвідносять також з поняттям психологічних установок особистості, цінності розглядаються крізь призму особистісного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності (С. Анісімов [12], А. Здравомислов [82], В. Ядов [232]). Тому у структурі особистості, на думку вчених, ціннісні орієнтації є центром, що координує, визначає спрямованість поведінки і формує своє ставлення та позицію до оточуючої дійсності – ставлення до соціального середовища.

На думку Е. Дубровської [204], О. Титаренко [203], О. Тихомандрицької [204], ціннісні орієнтації – це стійкі, інваріантні, певним чином скоординовані одиниці моральної свідомості – базові ідеї, поняття, які виражають сутність «морального» смислу людського буття та загальні культурно-історичні умови, зв'язують моральну свідомість та поведінку людини, об'єктивуються в діяльності, відношеннях, категоріях моральної практики

Окремо доцільно зупинитися на трактуванні цінностей, запропонованих С.Захаренко, Н. Орловою [79]. Вони визначають

цінності як особистісний феномен, ставлення людини до суспільних цінностей; як «моральні цінності», об'єктивно існуючі, сформовані історичним та соціальним досвідом людства норми, принципи, ідеали, поняття добра та зла, справедливості і милосердя.

Незважаючи на безліч підходів до трактування поняття, дослідники О. Дробницький, Т. Пороховська склали ієрархічну структуру «моральних цінностей». Це: *моральні норми* (загальнолюдські, культурні, етнічні, релігійні, суспільні, професійні тощо); *моральна оцінка* (об'єктивна і суб'єктивна); *моральні поняття*, які є найвищим ступенем узагальнення (добро, зло, справедливість, щастя, смисл життя, милосердя тощо); *моральні принципи*, які є центром системи цінностей та визначаються як широко сформовані нормативні положення, базові закони, що обґрунтовують смисл і мету діяльності та є орієнтирами конкретних дій; *моральний ідеал* – прагнення досконалості – найвища ланка. Отже, цінності-поняття, цінності-норми, цінності-оцінки, цінності-принципи та цінності-ідеали становлять ієрархію; є мотивацією; здійснюють регуляцію та містять загальнолюдські начала [66].

Зокрема, вітчизняний науковець О. Киричук розглядає цінності як загальнолюдські і основною складовою системи *загальнолюдських цінностей* визначає морально-етичну складову, що включає: а) цінність людського життя, його недоторканість, повагу до людини; б) ідеали свободи, справедливості, честі, совісті і правдивості; в) милосердя та доброту» [95, с.67].

Становлення системи загальнолюдських цінностей пов'язано ще з іменами французьких матеріалістів XVIII століття: Гельвеція, Гольбаха, Дідро, Ламетрі. Термін «загальнолюдські цінності» вони не використовували, але своїми працями започаткували гуманістичний світогляд з найвищою цінністю – людиною та її щастям. Зокрема, гуманістичні цінності розглядаються в творах: Ламетрі «Людина-машина», Дідро «Розмова Д'Аламбера й Дідро», «Філософські думки», Гольбаха «Сили природи», Гельвеція «Про розум», «Про людину». У витоків філософської культури епохи Відродження стоїть ім'я Данте Аліґ'єрі [171].

Без сумніву, загальнолюдські цінності орієнтуються на ідеали моралі: справедливості, гуманізму, рівності, тобто на ставлення до людини як до вищої цінності, при цьому особлива увага звертається на оцінку її вчинків, поведінки з позиції добра і справедливості, на

протистояння злу, на певне самообмеження заради блага інших, причому свідомо та добровільно[253]. Усі ці характеристики, на думку Ж. Омельченко [158], задають і формують критерії оцінки, духовність, культуру, а сама мораль стає ціннісно-сміслом ядром формування особистості, надає цьому процесу гуманістичного змісту.

Моральність і духовність є важливими характеристиками особистості. Моральність – це сукупність загальних принципів поведінки людей у стосунках один до одного і суспільства. Разом вони є основою особистості, де духовність – спрямованість її руху (самовиховання, самоосвіта, саморозвиток) та є основою моральності. І як доводить С. Анісімов [12], прагнення особистості до вибраних цілей, ціннісна характеристика її свідомості – це духовність.

Моральне виховання підростаючого покоління в Україні здійснюється на національному ґрунті шляхом засвоєння національних норм і традицій, багатой духовної культури народу, тих моральних норм і якостей, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві, узгодження дій і вчинків людей. Такими моральними нормами є, насамперед, гуманізм і демократія, що виявляються в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини; любов до батьків, до Вітчизни, до рідної мови; правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей, шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; вміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти. Норми і принципи моралі, моральні ідеали, почуття становлять систему моралі, яка визначає життєву позицію індивіда (чи певної соціальної спільності), орієнтує у світі цінностей [120].

Відповідно до Концепції національного виховання [111], Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів [109], Концепції громадянського виховання особистості в умовах української державності [110], Концепції національно-патріотичного виховання [112] на перший план висувається проблема гуманістичного виховання підростаючої особистості – виховання, зорієнтованого на засвоєння загальнолюдських моральних цінностей завдяки відновленню національних звичаїв і традицій. У процесі навчання і виховання дитина знайомиться і переосмислює в реальності культурно-історичні цінності та традиції власного народу, відчуваючи водночас свої потенційні можливості відповідно до засвоєних національних цінностей, актуалізує

свою діяльність.

Сьогодні, коли на підростаюче покоління «звалилася лавина» негативних явищ[237], першорядного значення набуває формування в нього ідеалів. Без сумніву, моральний ідеал – це складне утворення моральної свідомості. Він формується поступово, проходить ряд етапів у житті особистості і в результаті утворює позицію особистості, стійке з'єднання, своєрідний образ-злиток, в якому відображені її світогляд, погляди, оцінки, цінності, громадська позиція людини, авторитети і еталони поведінки, якості характеру. Зміст ідеалів визначається здебільшого здатністю особистості до морально обумовленого вибору цінностей, спрямованістю рис характеру, впливом оточуючого середовища, прихильністю до тих чи інших ідей. Як доводить І.Бех, «цінності необхідні для того, щоб людина могла гідно функціонувати в суспільстві за законами гуманізму, тобто узгоджувала власні потреби і прагнення з потребами і прагненнями оточуючих людей» [23, с. 10].

Для сучасного українського суспільства зовсім не байдуже, які цінності взяті особистістю за зразки для наслідування. Як стверджують В.Литвинов [133] та Е. Вершиніна [41], істинний ідеал особистості полягає в тому, що в ньому відображаються конкретні потреби соціального розвитку суспільства, які вимагають сьогодні гармонійної особистості, її інтелектуально-моральної свободи, прагнення до творчого саморозвитку.

Відомий український науковець І. Бех стверджує, що «особливе місце в ієрархії цінностей людини займають гуманістичні цінності, що характеризують індивідуальну культуру особистості та рівень її вихованості: добро, любов, патріотизм, справедливість, милосердя, відповідальність, совість тощо. Ці категорії взаємопов'язані між собою, взаємодоповнюють та взаємопроникають одна в одну. І хоча у кожної людини існує своя система цінностей та ціннісних орієнтацій, саме за допомогою гуманістичних цінностей забезпечується оволодіння нормами і правилами взаємодії з оточуючими людьми» [22, с. 92 - 94].

У сучасній вітчизняній науці проблема вивчення загальнолюдських, моральних, гуманістичних цінностей відображена у працях І. Бега [21; 23], М. Боришевського [35], Ф. Вашука [104], О. Вишневецького [45], Г. Жирської [76], І. Зязюна [84], В. Киричок [93], О. Киричука[94], О. Лавроненко [127; 128], А. Лейчук [129; 130], О. Матвієнко[138], В. Оржеховської [160], Д. Пащенко [163],

О. Семенов [183], М. Стельмаховича [194], О. Сухомлинської [196], Г. Тарасенко [201] та ін.

Аналіз їхніх праць дозволяє виявити різні, інколи суперечливі, підходи до поняття «гуманістичні цінності». Зокрема, А. Лейчук вважає, що не слід ототожнювати поняття «гуманістичні цінності» і «загальнолюдські цінності», оскільки гуманістичні цінності – це цінності, спрямовані на іншу людину, вони реалізуються заради іншого. А моральні – спрямовані більше на саму людину, на її внутрішній духовний світ [130].

У свою чергу, Г. Жирська гуманістичні цінності характеризує як «ставлення до іншої людини з позиції гуманізму, визнання її найвищою цінністю» [76, с. 5].

У цьому плані близькою є позиція О. Матвієнко: «Цінності, об'єктом і суб'єктом яких є представники людського суспільства, відносяться до моральних. Вони виступають гуманістичними цінностями, якщо їхній зміст наповнений цінностями етики добра і справедливості, гуманізму, усвідомлюється індивідом суб'єктивно, а інша людина стає об'єктом його ціннісного ставлення» [139, с. 31].

Гуманістичні цінності як «позитивне діяльно-активне ставлення до людини, яке засноване на визнанні людського життя, усвідомленні його недоторканості, визнання життя головною цінністю, – розглядає дослідник В. Киричок і акцентує, – відповідно таке ставлення проявляється в постійному дотриманні гуманістичних норм та принципів, в альтруїстичному характері почуттів та переживань. Воно закріплюється у відповідних вчинках, діях, поведінці людей, у протидії жорстокості, злу, несправедливості, критичному ставленні до своїх чеснот та недоліків і на цій основі – самовдосконаленні» [93, с. 86].

Не можна оминати позицію О. Лавроненко [127], яка визначає гуманістичні цінності як психологічні особливості, систему світоглядних орієнтацій, що відображають ставлення до іншої людини, до самої себе, суспільства та природного довкілля як до найвищої цінності, здатність здійснювати вибір добра на противагу злу та систематично здійснювати гуманістичну діяльність.

Проте, як зазначає О. Норов, гуманістичними можна назвати тільки ті цінності та ціннісні орієнтації, що позбавлені прагматизму. «Вони складають цілісну систему, мають різні об'єкти спрямування: спрямування на конкретну людину; на конкретну групу; на тип людей;

на людину як таку тощо. Перші два діють у сфері реального, тобто спрямовані на конкретну людину, групу людей (певні групи людей об'єднані певною професійною, соціальною, світоглядною та іншими ознаками), інші – у сфері абстрактного» [153, с. 66].

Це дозволяє говорити педагогу-досліднику О. Вишневському, що надійною основою побудови сучасної системи виховання є виховання та прищеплення вічних, абсолютних ідеалів: доброти, чесності, милосердя, щирості тощо. Особливістю виховної системи автора є набуття людиною гуманістичних цінностей через єднання з Богом [47].

Не можна не звернути увагу на той факт, що формування гуманістичних цінностей здійснюється за допомогою різних засобів впливу. Так, наприклад, Г. Тарасенко, вважає, що головним чинником формування гуманістичних цінностей є бережливе ставлення до природи. «Гуманістичне виховання нових поколінь можливе лише за умови глибокого і різнобічного осягнення ними суті природи» [201, с. 4].

На думку І. Беха, гуманістичні цінності як «реалізацію сутнісних сил» особистості можна розглядати у трьох аспектах: 1) аксіологічний – ґрунтується на зверненні до вищих духовних сил, таких як Добро, Честь, Совість, Щастя, Любов; 2) гносеологічний – залучення до пізнання гуманістичних цінностей, оволодіння етичними принципами, засвоєння етичних правил у сфері спілкування і поведінки та застосування їх у повсякденному житті; 3) когнітивний – пізнання людиною самої себе, завдяки засвоєння загальнолюдської культури» [22, с.128].

Загалом у сучасному трактуванні гуманізму акцент робиться на цілісне, універсальне становлення людської особистості. Ця універсальність усвідомлюється як всебічний і гармонійний розвиток її інтелектуальних, морально-духовних, естетичних потенцій.

Проте зрозуміло, що поняття «гармонійний, всебічний розвиток особистості» нині наповнюється зовсім іншим змістом, ніж у минулі часи. З розвитком людського суспільства спектр складових напрямків виховного впливу значно розширився і механічне перенесення «просвітницького» ідеалу в сучасні умови розвитку інформаційного суспільства спрямовує проблему всебічного розвитку особи до сфери суто теоретичних прогнозів майбутнього, не розкриваючи при цьому, як досягти вирішення цієї проблеми тепер.

На наш погляд, більш ефективний шлях розв'язання проблеми формування гуманістичних цінностей — це прислухатися до давньої

філософської та педагогічної думки, її послідовників, і, як доводить С. Карпенчук, проаналізувавши сучасні педагогічні доробки, «прогнозувати напрямки виховання в триєдиному аспекті мети виховання» [91, с. 23 - 24].

Аналіз наукових досліджень філософського, психолого-педагогічного спрямування засвідчив наявність різних підходів до розуміння гуманістичних цінностей. Зокрема, мірою прояву гуманістичних цінностей можна вважати дотримання норм і принципів, приміром альтруїстичного характеру; визнання потреб і інтересів іншої людини і поваги до її гідності; здатність до духовного самооновлення і морального звеличення; терпимість і толерантність до поглядів інших людей. Особливостями гуманістичних цінностей є визнання іншої людини як найвищої цінності та здатність «творити добро» не заради себе, а заради іншої людини, яка цього потребує. До гуманістичних цінностей відносять:

- за О. Вишневським [45; 46; 47] це – доброта, правда, любов, чесність, повага, гідність, краса, мудрість, милосердя, щирість;

- за С. Захаренко, Н. Орловою та іншими дослідниками [79] це – добро, справедливість, милосердя тощо.

- за О. Киричуком [95] це – цінність людського життя, його недоторканість, повага до людини, справедливість, честь, совість, правдивість, милосердя, доброта.

- за І. Бехом [22] це – добро, честь, щастя, любов, патріотизм, справедливість, милосердя, відповідальність, совість тощо.

- за О. Лавроненко [127] це – ставлення до іншої людини, до самого себе, суспільства та природного довкілля як до найвищої цінності, здатність здійснювати вибір добра на протипагу злу та систематично проявляти гуманістичну поведінку тощо.

Всі складові, які становлять суть гуманістичних цінностей, органічно пов'язані між собою і виступають у тісному взаємозв'язку.

1.3 Технології партнерської взаємодії між батьками та школою у процесі формування гуманістичних цінностей молодших школярів

Реформування сучасної системи освіти зорієнтоване на створення умов для вільного розвитку й саморозвитку особистості. Основні шляхи досягнення означеної мети визначено в Державній національній

програмі ««Освіта» (Україна ХХІ ст.)», окреслено завдання реорганізації національної освіти, що реалізуються з урахуванням таких принципів: гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи; гуманітаризація освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості і планетарне мислення [63].

Сучасний державний стандарт початкової загальної освіти однією з широкомасштабних цілей освітньої галузі передбачає реалізацію таких завдань, як виховання гуманної, соціально-активної особистості, яка усвідомлює свою приналежність до соціокультурного середовища, здатна розуміти значення життя як найвищої цінності; оволодіння способами діяльності та моделями поведінки, які відповідають загальноприйнятим нормам моралі і цінностям.

Окрім того, виховання гуманістичних цінностей у молодших школярів передбачено у базовому навчальному плані, що містить перелік дисциплін, які вивчаються учнями у блоці суспільствознавства. Проте, на жаль, реалізація цих завдань згідно навчальної програми починається лише з третього класу, оскільки для першого та другого класів такі навчальні предмети не передбачаються.

Ми вважаємо, що початок формування гуманістичних цінностей у молодших школярів повинен припадати уже на перші роки навчання у школі і не тільки під час уроків, при засвоєнні необхідних знань і умінь, а й у процесі виховання у позаурочний час.

Головною метою в даному випадку виступає формування певного ставлення дитини до оточуючої дійсності при засвоєнні гуманних цінностей та ідеалів, які притаманні нашому суспільству.

Своєрідним кредо в організації виховного процесу стають ідеї та погляди відомих педагогів минулого і сучасності. Зокрема, як зазначає вітчизняний науковець О. Киричук, досліджуючи питання духовності, ментальності, саморозвитку особистості, «гуманістичні цінності формуються не одразу, вони проходять через поступовий відбір певних видів поведінки і досвіду людей. Спочатку вони з'являються як сукупність звичок, специфічні форми поведінки, що передаються від покоління до покоління. Поступово ці форми поведінки закріплюються,

систематизуються і перетворюються в традиції, обряди, звичаї, ритуали. В них закладаються стандарти схваленої поведінки людей» [95, с. 11].

У праці «Психологічне обґрунтування української школи» дослідник В. Москалець доповнює, що «взірці поведінки передаються через школу, інститути виховання, засоби масової інформації, політику тощо. І поступово, метою довготривалого процесу формування гуманістичних цінностей є утворення ментальності, як способу життя, характерного для даного типу суспільства» [144, с. 79].

Таким чином, можна погодитися з тим, що гуманістичні цінності не розглядаються як щось другорядне, вони відносяться до найбільш значущих складових соціальної структури особистості людини. Їх слід розглядати як серцевину особистості, що відображає не тільки ставлення до життя та життєдіяльності, а й оцінку свого місця та місця іншої людини в навколишньому середовищі. Стійка система цінностей зумовлює такі якості особистості, як надійність, вірність певним принципам, цілісність, що відповідають за активність їх життєвої позиції. Отже, обираючи цінність, вихованець формує своє ставлення, а відтак і позицію до оточуючої дійсності.

Як відомо, результати виховання не проявляються відразу, вони простежуються дещо віддалено у часі від початку впливу. Цінність передбачає постійний вибір у повсякденному житті того чи іншого типу поведінки, що характеризує духовний рівень особистості, рівень її моральної культури [235; 238].

Створення системи ціннісних орієнтацій є складним процесом, і значною мірою індивідуалізованим і не у всіх своїх компонентах детермінованим наявними суспільними умовами. Соціокультурний аспект зміни ціннісних орієнтацій особистості, що формується, – це, з одного боку, спосіб перетворення цінностей соціуму в цінності особистості, з іншого – як регулятивна реакція на нові умови, продиктовані зміненими економічними, соціально-політичними та інформаційно-комунікативними реаліями суспільної ситуації.

Дослідження Г. Балла [17; 20], І. Бежа [25; 26], В. Білоусової [28], М. Боришевського [35], С. Гончаренка [52], І. Зязюна [85] та ін. присвячені пошуку нових засобів і методів підвищення ефективності виховання гуманності в умовах сучасного суспільного розвитку. Загалом вони пов'язують подальший розвиток людства та побудову гармонічної цивілізації саме з духовною сферою.

Ціннісна орієнтація за всіх обставин лишається притаманною внутрішньому світу особистості, і в цьому розумінні проблема цінності – це проблема постійно коригованої ідентичності. Духовний світ особистості визначається мірою сформованості її гуманістично-ціннісних орієнтацій, які, в свою чергу, визначаються діапазоном її суспільних інтересів, багатством і різноманіттям взаємовідносин із суспільством. При цьому найважливішим параметром залишається самоутворення ціннісного світу особистості.

Окрім сказаного, слід звернути увагу на твердження російського педагога О. Золотухіної-Аболіної, яка відзначає, що гуманістичні цінності виступають регуляторами поведінки, які спрацьовують на рівні фундаментального вибору, тим самим визначаючи людину як особистість. Їхньою особливістю є те, що в повсякденній діяльності вони виступають орієнтирами заданого типу поведінки [83].

Свого часу вітчизняний педагог К. Ушинський у праці «Людина як предмет виховання» наголошував на тому, що педагог повинен сформулювати у дитини не тільки теоретичний, а й практичний погляд на людину, наповнений власними почуттями. Ідеї, які він поклав в основу своїх напрацювань, якнайкраще орієнтують дорослих на формування гуманістичних цінностей у дітей:

1. «Виховувати у дитини справедливий і добрий погляд на іншу людину.

2. Школа повинна відповідати не лише за надання дитині знань, але й повинна стежити за їхнім моральним наповненням. Атестат зрілості, що отримує дитина, повинен відображатися не лише знання, але й зрілість людини як громадянина.

3. Потрібно виховувати у дитини серйозне ставлення до навчання. Суть його полягає у тому, щоб донести дитині, що вона вчиться не заради оцінок, а заради знань, які їй згодяться потім у житті» [211, с. 239].

На думку І. Зязюна, «шлях до масового оволодіння високим мистецтвом виховання один – створення теорії виховання і опрацювання її до таких деталей, щоб на її основі уможлилювалось конструювання різних виховних технологій, доступних для реалізації вихователями». Окрім того, вчений відзначає, що «виховання повинно підпорядковуватись законам розвитку завдяки визначенню цілей формуючого педагогічного впливу, які включають такі складові:

- соціальне середовище, як основний із чинників впливу на особистість, що забезпечує її соціалізацію;

- рівень знань про особливості розвитку особистості, що виховується в даному середовищі;

- наявність підготовлених кадрів – вихователів-педагогів, що здатні реалізовувати поставлені цілі» [84, с. 239].

Причому, як свідчить практика, найбільш важливими рушійними силами у виховному процесі в умовах початкової школи саме для дітей цього віку, окрім педагогічного колективу, є батьківський авторитет.

Успішна реалізація завдань, які сьогодні ставить перед собою сучасна школа, стверджує М. Боришевський, безперечно, істотно підвищиться завдяки співпраці учителів з батьками. Знання, які можна отримати про дитину «про рівень її підготовленості до навчання, про її здоров'я, звички, нахили, – доводить автор, – не просто обов'язок педагога, а й необхідна умова успішного навчання та виховання маленьких школярів. Турбота про те, щоб учитися було цікаво, необтяжливо, щоб дитина не відчувала себе занедбаною, має стати спільною і для батьків, і для вчителів» [35, с. 5].

Реальна практика дозволяє стверджувати, що сім'я завжди розглядалась як провідна ланка розвитку і формування особистості, як первинний інститут її соціалізації, оскільки з перших днів свого життя і щонайменше до повноліття дитина зростає в сім'ї. Саме сім'я з її постійними і природними особливостями впливу закладає біологічні основи здоров'я, звички та потреби; у сім'ї дитина отримує знання про навколишній світ, засвоює сімейні та загальнолюдські цінності і культурні традиції, звички та стиль життя сім'ї; водночас здійснюються первинні контакти з соціумом, формуються риси характеру дитини, переконання, погляди і, врешті решт, світогляд. Включаючись у ціннісно-нормативну систему суспільства, сім'я вже виступає як соціальний інститут, своєрідний ціннісно-нормативний комплекс, який допомагає регулювати й контролювати поведінку членів сім'ї.

До речі, у Законі України «Про освіту» акцентується увага на основних правах та обов'язках батьків щодо виховання дітей і зазначається, що на батьків покладається відповідальність за виховання і розвиток дитини [78].

Основні теоретико-методологічні положення щодо проблеми виховання дитини в сім'ї відображені у працях класиків психології та педагогіки, зокрема: Л. Виготського[42], Я. Коменського[106],

А. Макаренка[137], В. Сухомлинського[197; 198; 199], М. Стельмаховича [196], К. Ушинського[213] та ін.

Сучасні науковці, педагоги розглядали різні аспекти вивчення сім'ї. Зокрема: сім'ю як соціальний інститут виховання (А. Капська [192], І. Кулик [125], О. Матвієнко [139], В. Москалець [143], Ж. Петрочко [167], І. Пеша [168] та ін.); окремі аспекти взаємодії сім'ї та школи (В. Кириченко [92], В. Оржехівський [161], В. Постовий [175] та ін.); роль школи як координуючого центру взаємодії сім'ї і педагогів (А. Годлевська [51], С. Захаренко[79], В. Тригубенко [206]); форми роботи з батьками (Т. Дем'янюк [62], Н. Кічук [97], С. Карпенчук [91], О. Коберник [100], О. Матвієнко[130], В. Омеляненко [156], В. Ягупов [230] та ін.); функції сім'ї (В. Савка [181], А. Харчев [219], Н. Уманець [181] та ін.); типи спілкування у сім'ї (Г. Авдіянц [1; 2], Т. Алексеєнко[6]) тощо.

На думку В. Савки і Н. Уманець, «виховання дитини в сім'ї пов'язане, перш за все, з виховним потенціалом, який включає: особистісні якості кожного члена сім'ї, до яких можна віднести освітньо-кваліфікаційні характеристики батьків, їх моральні якості, що проявляються у здатності виконувати виховну функцію; здатність сім'ї до функціонування на відповідному суспільному рівні, з метою задоволення власних потреб; здатність сім'ї до саморозвитку, самовиховання та самореалізації відповідно до умов суспільного прогресу» [182, с. 14-15].

Роль сім'ї у вихованні дітей розкриває також педагог В. Сухомлинський: «у сім'ї, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростає пагін і гілки, і квітки, і плоди. Сім'я – це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави» [197, с. 39].

Цю ж ідею підтримує О. Матвієнко, яка підкреслює, що «жоден інститут виховання не може зрівнятися з сім'єю» [138, с. 350]. Це пояснюється, перш за все, тим, що в сім'ї дитина перебуває більшу частину свого часу, в сім'ї вона зростає, набуває перших знань, умінь та навичок суспільного життя, у ній закладаються основи поведінки у суспільстві.

Розглядаючи сім'ю як провідний інститут виховання дитини, науковець Л. Орбан-Лембрик зауважує, що «дитина залучається до системи норм, цінностей і соціальних зв'язків у сім'ї, яка характеризується стійкою формою організації спільної діяльності, усталеним комплексом правил, принципів, норм, що її регулюють» [158,

с. 58].

Водночас І. Кутнякова доводить, що, сім'я володіє максимальними виховними можливостями для поступового залучення дітей до етичних цінностей, введення їх у складний і суперечливий світ [125]. Сім'я є середньою ланкою між соціальними нормами і процесом розвитку особистості дитини. Саме у сім'ї дитина отримує перший досвід організації життєдіяльності, навички спілкування й повсякденної поведінки, уявлення про життєві цілі й цінності, тим самим залучається до норм і еталонів загальної культури.

Сім'я, як складна багатофункціональна система, виконує також низку взаємозалежних соціальних функцій. До них В. Савка і Н. Уманець відносять: «економічну (бюджет сім'ї, організація споживчої діяльності), господарсько-побутову (забезпеченість житлом, ведення домашнього господарства, організація побуту), комунікативну(створення сприятливого сімейного мікроклімату, внутрішньосімейне спілкування, взаємостосунки сім'ї з мікро- і макросередовищем), репродуктивну (продовження людського роду), виховну (формування особистості дитини, передача їй соціального досвіду)» [181, с. 154].

Функції сім'ї дуже тісно корелюють з умовами життєдіяльності суспільства в цілому, тому їх характер, пріоритетність, змістове наповнення може змінюватись залежно від стану суспільства. Сьогодні існують різні класифікації функцій сім'ї, зокрема, в науковій літературі описані функції сім'ї, що стосуються основних сфер життєдіяльності родини (А. Харчев [219] та ін.).

З погляду суспільної значущості, у порівнянні з іншими функціями, окреме місце посідає виховна функція сім'ї. Вона має наскрізний характер і пов'язана з кожною із них, оскільки передача суспільних норм, цінностей, досвіду стосується всіх сфер як сімейної діяльності, так життєдіяльності суспільства [44].

Оскільки передача суспільних норм, цінностей, соціального досвіду стосується всіх сфер життєдіяльності, то, на думку М. Стельмаховича, завданнями виховної функції сім'ї, в першу чергу, є: «соціалізація дітей, надання знань, забезпечення усвідомлення важливості правил, норм та звичок суспільного життя; виховання сімейних орієнтацій та орієнтирів, підготовка до виконання сімейних і соціальних ролей; засвоєння культури та досвіду суспільного життя, набуття навичок суспільно-активної поведінки» [194, с. 10-11]. В свою

чергу, І. Кулик, під «культурою родинних взаємин» розуміє цілеспрямований, педагогічно організований процес формування морально-етичної свідомості та всіх її структурних елементів: моральних якостей, почуттів, емоцій, вчинків і поведінки [125].

Таким чином, дитина стає дорослою людиною й оволодіває цінностями для суспільства лише тоді, коли вона стає особистістю, а отже, і становлення її вимагає систематичного, цілеспрямованого впливу.

З настанням шкільного віку незаперечним фактом є те, що до виховання дітей вже долучається педагогічний колектив школи. Ці два потужних інститути – сім'я і школа – мають значний вплив на розвиток дитини, тому консолідація їх зусиль є надзвичайно важливим завданням і необхідною умовою успішного виховання молодших школярів. А отже, можна говорити, що сім'я і школа повинні виступати у взаємодії при визначенні і досягненні цілей, які окреслені у стратегічних завданнях щодо виховної роботи з молодшими школярами.

Проблема взаємодії сім'ї та школи завжди викликає інтерес у вітчизняних вчених: А. Годлевської [51], В. Кириченка [92], О. Невмержицького [174], В. Оржеховського [160], В. Постового [175] та ін. Аналіз суті й особливостей взаємодії сім'ї та школи вимагає більш детального розкриття особливостей цього процесу на сучасному етапі.

Виходячи із завдань нашого дослідження, важливими для нас є судження про сім'ю як чинник цілеспрямованої соціалізації – дії комплексу відмінних, притаманних тільки конкретній сім'ї особливостей. Серед них науковці (А. Капська, Ж. Петрочко, І. Пеша визначають:

- своєрідність сім'ї як соціального інституту виховання та її вихованих можливостей;
- засоби і процес реалізації мети і завдань виховання;
- особливості сім'ї як об'єкта педагогічних впливів разом зі школою і громадськістю [193].

З точки зору соціалізації дитини, «і сім'я, і школа виконують функції підтримки, створення належних умов зростання дитини та формування особистості, корекції поведінки тощо. Тому їхня співпраця, формування та дотримання єдиних вимог є важливою складовою процесу набуття суспільного досвіду та життєвого самовизначення особистості» [192, с. 64].

Особливо переконливою у цьому плані є позиція О. Матвієнко [138], яка у виховному процесі виокремлює взаємодіючу систему керованих та некерованих соціально-педагогічних чинників, причому до керованих чинників вона відносить школу, яка здійснює систематичний вплив на дитину, до напів керованих – сім'ю, оскільки сім'я може залучатися до організаційно-виховної роботи школи, і соціальне середовище – як багато в чому некерований чинник, передбачити вплив якого практично дуже важко. При цьому виховний процес обов'язково передбачає двосторонню взаємодію педагога і дитини, в яку вони включаються.

Підкреслюючи роль мікросередовища у вихованні дитини, автор визначає «п'ять напрямків сімейного впливу:

- створення стилю життєдіяльності, завдяки якому дитина вступає у взаємини життєвих і духовних явищ;
- організація спільного з дітьми обговорення та осмислення проблем сучасного життя;
- створення максимальних умов для того, щоб діти жили у світі добра, краси, гри, казки;
- ініціювання творчого самовиявлення дитини в сім'ї;
- формування у дитини здатності оцінювати оточуючий світ» [138, с. 251].

Водночас ми поділяємо думку відомого російського вченого А. Харчева, який підкреслює, що «сім'я не тільки передає, але і створює духовні цінності, такі, як подружнтя і батьківська любов, пошана і любов дітей до батьків, сімейна солідарність» [219, с. 154]. Цю думку підтримує український педагог Т. Дем'янюк, яка зазначає, що «виховання дитини у сім'ї здійснюється специфічними для родини формами і методами, в яких поєднується особистий приклад батьків, усвідомлення і розуміння дітьми приналежності до рідної землі, держави, сім'ї» [62, с. 286-287].

Виняткове значення сім'ї у підготовці дитини до життя, становлення її як повноцінного члена суспільства відзначав свого часу К. Ушинський. Він стверджував, що суспільним обов'язком батьків є виховання дитини у дусі гуманістичної моралі. Зокрема, педагог визначив основні орієнтири, якими повинні керуватися батьки у вихованні власних дітей – обов'язок батьків добре знати свою дитину, її можливості, здібності та нахили [211].

Досліджуючи умови позитивної соціалізації дитини у сім'ї, Т. Алексеєнко стверджує, «якщо сімейне виховання ґрунтується на принципах співдружності, співтворчості, співжиття, то за таких умов здійснюється розуміння кожного члена сім'ї, вибудовується стратегія гуманних відносин з метою прищеплення навичок розуміння і прийняття іншого, готовності прийти на допомогу, доброзичливого ставлення до оточуючих людей» [6, с. 4].

Проте, спираючись на результати досліджень Державного інституту сім'ї та молодіжної політики щодо впливу змін у суспільстві на процес виховання дітей у сім'ї, можна констатувати, що «у сфері духовних запитів сучасної родини спостерігається інтерес до народних звичаїв, традицій, мистецтва, релігії, які несуть досвід формування загальнолюдських цінностей. Водночас у значній частині сімей у нових умовах соціального розвитку немає твердих і сталих духовних інтересів і переконань, духовні потреби набувають другорядного характеру» [187, с. 138].

У контексті досліджуваної проблеми цікавою для нас є точка зору науковця Г. Авдіянц [1], яка під час дослідження виявила різні типи спілкування у сім'ї – дисциплінарний, поблажливий та гуманістичний. Зокрема, отримані результати свідчать про відсутність у багатьох батьків елементарної педагогічної культури і знань, засобів гуманістичного спілкування з власними дітьми.

Згідно сказаного вище (виховання дитини та її соціалізація здійснюються не тільки в сім'ї, а й продовжуються в шкільному віці, коли дитина починає навчатися в школі), сім'я і школа можуть докласти максимум зусиль, щоб зміст і мета виховання відповідали цілям гуманістичного виховання та формуванню цілісної і морально-здорової особистості.

Такі судження досить конкретно доводять необхідність вирішення проблеми зв'язку сім'ї і школи, який має бути не лише нерозривним, а й цілеспрямованим у вихованні і розвитку молодшого школяра.

На роль такої взаємодії сім'ї і школи у вихованні дітей вказував свого часу А. Макаренко, наголошуючи, що: «виховує дитину все, і добре, і погане, зокрема – природа, середовище, явища, речі, але, насамперед, люди — з них на першому місці стоять батьки і педагоги» [137, с. 20-21]. Хоча при цьому він пріоритетного значення надавав саме школі: «ми повинні організувати сімейне виховання, і організуючим

набором повинна бути школа як представниця державного виховання. Школа повинна керувати сім'єю» [138, с. 304].

Проте, практика свідчить, що школа неспроможна виховати дітей всупереч позиції їх батьків. Тому лише тоді, коли у «сім'ї будуть пропагуватися морально-ціннісні та гуманістичні принципи, саме тоді виховання, як засіб формування свідомості, особистості досягне своєї мети», – зауважує А. Годлевська [51, с. 50].

У психолого-педагогічному трактуванні «взаємодія» розглядається науковцями (О. Коберник, Л. Мотрич, А. Мудрик, В. Мясичев, А. Петровський, І. Сіданіч та ін.) як процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну зумовленість і зв'язок. Дослідники С. Акутіна, К. Журба, Р. Лафішева, М. Недвецька визначають «педагогічну взаємодію» як взаємодію суб'єктів освітньо-виховного процесу (вчителів, школярів, батьків, педагогічний, учнівський колективи, сім'ї). Отже, *взаємодія сім'ї і школи* – це цілісна соціально-педагогічна система, спрямована на досягнення мети – виховання високоморальної, духовної особистості, що орієнтується на загальнолюдські, гуманістичні цінності, – це процес взаємовпливу суб'єктів один на одного в системі спільної особистісно-орієнтованої ціннісно-моральної діяльності, спрямованої на формування гуманістичних цінностей та якостей, мотивації і правил гуманної поведінки дітей молодшого шкільного віку, заснованої на конструктивному діалоговому спілкуванні, що веде до якісних змін суб'єктів і об'єктів взаємодії і включає в себе сім'ю та школу.

Наукові дослідження і реальна практика виховної роботи у початкових класах засвідчують, що встановлення і розвиток взаємозв'язків сім'ї і школи потребують систематичних організаційних зусиль учителів. Зокрема, було виявлено основні недоліки взаємодії сім'ї і школи: низький рівень педагогічної просвіти батьків, невміння педагогів активізувати батьків у вирішенні виховних завдань, малоефективність традиційних форм і методів роботи школи з батьками, узагальнений характер взаємодії, що проявляється в хаотичному використанні індивідуальних, групових, колективних форм роботи школи з батьками.

Суть успішної взаємодії сім'ї і школи, на думку В. Ягупова, реалізується при впровадженні єдиного підходу до цілей та завдань

виховання, єдиних принципів і методів педагогічного впливу, єдиних вимог і критеріїв оцінки стану справ у дитячому колективі. Єдність виховної діяльності досягається загальним цілеспрямованим підходом всіх суб'єктів виховного процесу до вирішення виховних завдань [230].

Розкриваючи суть взаємодії школи і сім'ї у вихованні молодших школярів, не можна не враховувати думку видатного українського педагога В. Сухомлинського, який був переконаний у тому, що успіх у вихованні дітей досягається лише спільними зусиллями сім'ї та школи. Його позиція щодо цього питання була досить чітко окреслена у своєрідній енциклопедії сімейного виховання – «Батьківська педагогіка», оскільки в ній висвітлюються найактуальніші сучасні проблеми щодо виховання дітей у сім'ї, педагогічної освіти батьків і дорослих, соціальної педагогіки і соціалізації [197].

Свого часу, відомий український педагог О. Захаренко неодноразово підкреслював, що корені розвитку особистості беруть свій початок у сім'ї і продовжують формуватися у школі. Тому на школу покладаються завдання виявляти і застосовувати ефективні засоби виховного впливу як на всіх школярів, так і на молодшого школяра, задля всебічного гармонійного розвитку його особистості. Цьому має сприяти об'єднання школи і сім'ї у цілісну виховну систему, функціонуючу на принципах гуманістичної взаємодії, поваги, людяності та любові. У цій ситуації, школа повинна виступати генератором ідей і заохочувати до педагогічної взаємодії учня, учителя і батька [79].

Цікавою, на нашу думку, є позиція В. Тригубенка, який доводить, що для успішного формування гуманістичних цінностей школа повинна виконати завдання по створенню нової педагогічної етики – «етики взаєморозуміння» [206]. Адже, сьогодні сучасні можливості освіти дають змогу сформуванню у дитини ціннісне ставлення, для чого необхідно плідно працювати над впровадженням у життя принципів педагогічної майстерності як для вчителів, так і для батьків.

Зрозуміло, що процес взаємодії у вихованні молодших школярів потребує розв'язання ряду виховних проблем. Зокрема, В. Кириченко підкреслює, що варто зосередити увагу на діалогічній взаємодії сім'ї і школи, яка забезпечить комплексний підхід до їх вирішення [92]. В цьому плані робота розподіляється на два вектори: впровадження ефективних моделей державно-громадського управління освітою; модернізація системи педагогічної взаємодії сім'ї і школи. Вирішення проблем першого вектора передбачає використання таких

організаційних методів роботи, як «педагогічний трикутник» та «підключальні ради», розширення кола реальних суб'єктів системи педагогічної взаємодії «батьки – педагоги – учні», встановлення між ними партнерських відносин і дієвих функціональних зв'язків. Згідно другого вектора – для повноцінного виховання у сім'ї батькам необхідно оволодіти сучасними психолого-педагогічними знаннями та вміннями застосовувати набуті знання у виховній практиці.

Поширеною є думка, що вчитель виступає посередником між школярем та його батьками, таким чином він здійснює інтеграцію зусиль батьків щодо виховання дитини з метою гармонізації родинно-батьківських відносин, з іншої – вирішення навчально-виховних завдань школи, які теж спрямовані на розвиток і навчання школяра, його виховання і становлення як особистості, як члена сім'ї, суспільства.

Одночасно свідомі батьки з високою соціальною, педагогічною та психологічною готовністю взаємодіяти можуть стати опорою для педагогів у навчально-виховному процесі. Вони часто стають ініціаторами створення батьківського колективу. Також, зазначають О. Кобернік, Л. Мотрич, найважливішою умовою успішного включення батьків у педагогічну взаємодію є диференційований підхід до кожної сім'ї, а важливим елементом педагогічної взаємодії сім'ї і школи є просвіта батьків [100].

Дослідник Л. Черенцова, вивчаючи питання соціально-педагогічної роботи у загальноосвітній школі, чітко окреслив «напрямки взаємодії сім'ї та школи:

- підвищення ролі сім'ї у вихованні дітей;
- розвиток доцільної взаємодії сім'ї та школи, сім'ї, школи та адміністрації;
- розвиток позашкільної системи допомоги сім'ям та дітям щодо виховання» [225, с. 71-72].

Різні погляди науковців і педагогів-практиків на проблему взаємодії сім'ї і школи дозволяють визначити умови, реалізація яких дозволить оптимізувати процес взаємодії сім'ї та школи:

- досягнення узгодженості між школою та сім'єю у вихованні дітей; створення єдиної виховної системи;
- проведення просвітницької роботи в батьківському середовищі;
- активне залучення батьків до життєдіяльності школи;
- виявлення позитивних чинників сімейного виховання;

- налагодження співробітництва батьків і вчителів щодо надання допомоги батькам у вихованні дітей у сім'ї;
- забезпечення єдності виховних цілей, які ставлять перед собою школа та родина;
- забезпечення переведення дитини у позицію «суб'єкта» навчальної і позанавчальної діяльності, що сприятиме самовихованню особистості;
- створення саморозвиваючої системи цінностей;
- проведення просвітницької роботи серед проблемних сімей, оскільки батьки не завжди вміють взаємодіяти з дітьми;

Залучення батьків до життєдіяльності школи на правах активних учасників виховного процесу передбачає аналіз їх участі у даному процесі та визначення прояву рівнів такої взаємодії: активної, пасивної, конструктивної та деструктивної, які характеризуються проявом конкретних ознак.

Активний рівень передбачає добровільну участь сімей у життєдіяльності школи – тобто свідому зацікавленість батьків у вирішенні проблем виховання дітей; позитивне ставлення до пропозицій педагогів, налаштованість батьків на отримання нових знань і оволодіння виховними вміннями, що тим самим передбачає прояв бажання включатися у всі форми взаємодії.

Конструктивний рівень відзначають [4; 20; 40; 64; 89; 97] як позитивний рівень взаємодії і як мету, поставлену перед педагогом – сприяти переходу відносин в активну форму. Сім'я не проявляє ініціативи до життя школи, але батьки враховують поради та зауваження вчителів і в основному включаються у виховний процес школи, на жаль, лише за вимогою педагога.

Пасивний рівень характеризується відсутністю у батьків інтересу до шкільних справ, до порад учителя і відсутністю зворотнього зв'язку.

Деструктивний рівень відзначається агресивним ставленням до порад педагогів, повним відчуженням батьків від школи, що часто призводить до непорозуміння та конфліктів.

У реальній практиці ми виявили, що співпраця педагога з сім'єю передбачає свідоме добровільне включення батьків у виховну діяльність, яка їм пропонується школою, у суб'єкт-суб'єктну взаємодію і прояв власної внутрішньої активності у прагненні до самопізнання, самовиховання та батьківської компетентності.

На думку багатьох педагогів (Т. Дем'янюка[62], С. Карпенчук[91], О. Коберник[99; 100], Т. Кравченко [113], І. Кутнякової[126], О. Матвієнко[139], Л. Назаренко [145], В. Омеляненко[156], Г. Ясякевич [232]та ін., організація взаємодії сім'ї і школи найбільш повноцінно проявляється у таких формах роботи, як індивідуальні (запрошення батьків до школи та листування з батьками), групові (педагогічний лекторій, педагогічний всеобуч, консультації батьків, тематичні вечори запитань і відповідей тощо), колективні (батьківські збори, батьківський комітет та ін.). І називають такі форми і методи взаємодії з сім'єю, що передбачають суб'єкт-суб'єктну проєкцію відносин: батьківські збори, конференцію, диспут, день відкритих дверей, круглі столи тощо.

Окрім того, С. Корнієнко підкреслює малоефективність традиційних форм роботи школи з батьками. Головним недоліком взаємодії сім'ї і школи називає відсутність педагогічної просвіти батьків, невмінням організувати активність батьків щодо вирішення виховних задач, узагальнений характер цієї діяльності, що проявляється хаотичним використанням індивідуальних і групових форм роботи. Автор наголошує на важливості залучення батьків до процесу оновлення змісту, форм та методів виховання школярів [112].

Тому, на нашу думку, доцільно говорити про вдосконалення системи виховного впливу та підвищення ефективності виховного потенціалу сім'ї і школи у процесі формування гуманістичних цінностей молодших школярів, про оновлення змісту і розробки сучасних технологій процесу цієї взаємодії педагогів та батьків.

На підставі аналізу психолого-педагогічних досліджень ми виявили організаційні умови, що можуть посилити ефективність взаємодії сім'ї та школи у процесі формування гуманістичних цінностей молодших школярів. До таких умов можна віднести:

- адекватне розуміння батьками та учителем цілей і завдань виховання з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей молодшого шкільного віку;

- наявність чітких знань у педагога про особистість учня, особливості його сім'ї, виховні позиції батьків (родини) і ставлення до школи як до учасника виховного процесу;

- залучення сім'ї до виховного впливу на дитину в умовах школи, що підвищує авторитет батьків серед дітей;

- впровадження єдиної виховної системи у роботі школи і сім'ї з метою формування гуманістичних цінностей молодших школярів;
- формування педагогічної культури батьків; внутрішньої активності у прагненні до самоосвіти та батьківської компетентності;
- добровільне включення батьків у виховну діяльність школи, спрямовану на формування гуманістичних цінностей у молодших школярів, суб'єкт-суб'єктну взаємодію з педагогами, яка пропонується школою;
- прояв особистого прикладу батьків, педагогів, їх авторитету у процесі формування гуманістичних цінностей;
- співпраця родини і вчителів щодо визначення пріоритетних напрямків, форм, методів гуманістичного виховання молодших школярів;
- організуюча і координуюча роль школи в такій взаємодії.

Здійснюючи теоретичний аналіз проблеми взаємодії сім'ї і школи у формуванні особистості молодшого школяра, можна зробити такі висновки:

- сім'я і школа, як інститути виховання, постійно дбають про створення умов для успішного розвитку та формування особистості молодшого школяра, зокрема ціннісних орієнтацій, моральних та соціальних норм суспільства; сутністю взаємодії між сім'єю і школою є зацікавленість та участь сім'ї у вихованні і розвитку дитини;
- розвиток взаємодії сім'ї та школи пов'язаний з виконанням школою функцій виховного координуючого центру;
- діяльність вчителя початкових класів заснована на гуманних та демократичних засадах і повинна здійснюватися цілеспрямовано, систематично;
- завдяки взаємодії сім'ї і школи процес виховання та навчання покликаний сприяти отриманню знань молодшим школярем про гуманістичні цінності, ідеали і формування на цій основі гуманних якостей особистості, досвіду гуманної поведінки, відповідних моральних оцінок: уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість тощо;
- розширення форм організації взаємодії сім'ї і школи має сприяє участі батьків у різних видах виховного процесу, що допомагає педагогам посилювати виховний вплив не лише на дітей, а й на кожну сім'ю.

Отже, для розв'язання проблеми формування гуманістичних цінностей у молодших школярів у ході подальшого дослідження ми вважаємо за доцільне довести, що формування гуманістичних цінностей у дітей в загальноосвітньому закладі має бути спрямованим на планомірне використання потенціалу змісту навчально-виховного процесу підсиленого взаємодією сім'ї і школи. Зміст, форми та методи виховної роботи зі школярами у початкових класах мають бути спрямовані на оптимальне засвоєння гуманістичних знань, гуманістичних цінностей, дій, прояву гуманної поведінки у процесі діяльності, яка базується на загальнолюдських та гуманістичних цінностях сім'ї і школи як основних соціальних інститутів. Саме цей аспект виховної роботи з молодшими школярами деталізовано нами в змісті нижче.

РОЗДІЛ II. ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНОСТІ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Діагностика сформованості гуманістичних цінностей у молодших школярів

У процесі анкетування на визначення наявного стану сформованості гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку і роботи за методикою С. Петрової «Прислів'я» на визначення ціннісного ставлення до інших людей було визначено, що молодші школярі ототожнюють розуміння таких понять, як гуманістичні цінності і гуманістичні якості людини.

В ракурсі взаємодії сім'ї і школи варто підкреслити, що діти молодшого шкільного віку гуманною людиною 3,8% (211 осіб) називають батьків, 30,9% (121 особа) – вчителів, 10,2% (40 осіб) – родичів, 5,1% (20 осіб) – персонажів книг та мультфільмів; розуміння і тлумачення молодшими школярами того чи іншого прислів'я свідчить про розуміння учнями окремих гуманістичних понять (добро, підтримка, людяний, співчуття, правда, чесність та ін.).

З наданого переліку (21) гуманістичних цінностей, вибраних нами на основі наукових узагальнень класифікацій цінностей, опитування педагогів і батьків, учні першого класу називають такі якості гуманної людини, як: «доброта» - 89,74% (70 респондентів), «співчуття» – 6,41% (5 респондентів), «дружелюбність» – 3,85% (3 респонденти), поняття «справедливість», «милосердя» ними співвідносяться з «добротою», «співчуттям» тощо. У другому класі зазначені показники дещо змінюються, що є свідченням усвідомлення другокласниками інших гуманістичних понять і цінностей: 71,58% (68 респондентів) називають «доброту», 9,47% (9 респондентів) – «співчуття», 8,42% (8 респондентів) – «дружелюбність». Разом з тим вони називають вже й такі гуманістичні цінності, як «справедливість» – 6,32% (6 учнів) та «милосердя» – 4,21% (4 учня).

Тенденції до зменшення кількості молодших школярів, які пов'язують поняття «гуманна людина» лише з добротою і співчуттям, спостерігаються і в третьому та четвертому класах. Лише 53,92% (55 учнів) третьокласників та 50,43% (59 учнів) четвертокласників КГ і ЕГ груп вважають, що основною рисою гуманної людини є «доброта». Цей

відсоток зменшується за рахунок збільшення диференціації молодшими школярами якостей, притаманних гуманній людині та кращому їх усвідомленню: 16,67% (17 учнів) третьокласників вважають, що такій людині притаманне «співчуття», 13,73% (14 осіб) – «дружелюбність», 8,82% (9 учнів) – «справедливість» та 6,86% (7 учнів) – «милосердя». Тоді як у четвертому класі такій якості, як «дружелюбність» виділяється уже 14,53% школярів (17 учнів), «милосердя» – 7,69% (9 учнів), «справедливість» – 9,40% (11 учнів), «співчуття» – 17,95% (21 учня). З чого випливає, що з віком коло знань про гуманність має тенденцію до розширення (табл.2.1.).

Таблиця 2.1.

Розуміння гуманістичних цінностей дітьми молодшого шкільного віку

Класи	Гуманістичні цінності				
	Доброта	Співчуття	Дружелюбність	Справедливість	Милосердя
1	89,74% (70 учнів)	6,41% (5 учнів)	3,85% (3 учня)	-	-
2	71,58% (68 учнів)	9,47% (9 учнів)	8,42% (8 учнів)	6,32% (6 учнів)	4,21% (4 учня)
3	53,92% (55 учнів)	16,67% (17 учнів)	13,73% (14 учнів)	8,82% (9 учнів)	6,86% (7 учнів)
4	50,43% (59 учнів)	17,95% (21 учень)	14,53% (17 учнів)	9,40% (11 учнів)	7,69% (9 учнів)

Представлені дані дають підстави говорити про незадовільний стан сформованості гуманістичних цінностей (доброти, співчуття, дружелюбності, справедливості, милосердя) у молодших школярів, що свідчить як про загальні суспільні тенденції дегуманізації, індивідуалізації, так і про відсутність цілеспрямованої систематичної виховної роботи в загальноосвітній школі, спрямованої на формування гуманістичних цінностей і гуманістичних якостей молодших школярів.

Зокрема, ми вирішували такі питання: 1) визначення рівня обізнаності та усвідомлення понять «гуманізм», «гуманний», «гуманістичні цінності», «гуманний вчинок» педагогами; 2) які якості особистості усвідомлюються вчителями як гуманістичні, чи вважають вони за доцільне формувати їх в учнів молодшого шкільного віку; та 3) які форми роботи для цього використовуються у навчальній і позанавчальній діяльності; 4) спрямування спілкування батьків і дітей в сім'ї на формування у дітей гуманістичних цінностей і прояву їх у поведінці; 5) визначення особливостей готовності вчителів початкових

класів до роботи з батьками у процесі формування гуманістичних цінностей молодших школярів; б) визначення рівня готовності батьків до взаємодії з педагогом у процесі формування гуманістичних цінностей молодших школярів.

В організації експерименту ми враховували вікові та індивідуальні особливості молодших школярів, зокрема, положення Г.Олпорта та методи проведення експерименту і висновки Ж. Піаже.

Як зазначає Г. Олпорт [156], в цей період для розкриття механізмів засвоєння моральних норм і гуманної поведінки дітей важливими є положення про «образ себе» та про «раціональне керування самим собою», який починає розвиватись приблизно у 6 років. Молодший школяр починає дізнаватись, чого від нього чекають батьки, родичі та оточуючі, якими вони хотіли б бачити його, він починає розрізняти «я – хороший» і «я – поганий». Проте ці уявлення є тільки початковими. Вони набувають свого розвитку у 6-12 років тобто у період раціонального управління самим собою, який в основному припадає на навчання в молодших класах. Проте, незважаючи на розвиток мислення у дітей цього віку, вони мало довіряють собі, і в основному вважають, що у моральному плані саме родина, групи ровесників завжди чинять вірно.

Згідно з висновками експерименту Ж. Піаже, у дитини до 7-8 років ще відсутній певний погляд на речі; висловивши свою думку, вона відразу забуває її і може погодитись з діаметрально-протилежною» [169]. З метою з'ясування розуміння дітьми віком 6-8 років розповіді у творі Ж. Піаже досліджував 15 пар дітей 7-8 і 10 пар 6- 7 років, при цьому на кожну пару припадало три розповіді, насичені сюжетами з поведінки персонажів. Ж.Піаже виявив коефіцієнти розуміння подій і вчинків персонажів дітьми в залежності від того, хто про це розповідав. Результати цього експерименту показали, що для дітей 7-8 років найбільший коефіцієнт розуміння героїв і їх вчинків, коли тексти переоповідав дорослий. Найменший коефіцієнт розуміння тексту, коли те, що зрозуміла дитина-відтворювач, співпадало з тим, що зрозуміла дитина –розповідач і становило (0,58).

Очевидним стає той факт, що не варто недооцінювати всеосяжний вплив дорослих – педагогів і батьків на дітей. Зміст і характер цього впливу пояснюються, насамперед, такими механізмами соціалізації дитини, які з найбільшою ефективністю активізуються саме у сімейному вихованні. У цій ситуації якості таких механізмів, за допомогою яких

дитина долучається до соціальної дійсності, входить у життя, стає її самостійним учасником, психологи називають підкріплення, ідентифікація, розуміння.

Підкріплення передбачає, що у дітей формується тип поведінки, який відповідає ціннісним уявленням сім'ї про те, що таке «добре» і що «погано». Звичайно, варто зазначити, що ціннісні орієнтації в різних сім'ях помітно відрізняються. Адже батьки схвалюють, заохочують, стимулюють таку поведінку дитини, яка відповідає їхнім уявленням про «хороше» в людині. Таким чином, для молодших школярів важливим є саме емоційне підкріплення, де схвалювана бажана поведінка позитивно підкріплюється та заохочується. Так у їхній свідомості поступово усталюється відповідна система норм, правил, формуючи при цьому чіткі уявлення про стандарти гуманної (чи навпаки – антигуманної) поведінки.

У свою чергу, не менш важливим є процес ідентифікації, який означає, що дитина, визнаючи авторитет батьків, намагається наслідувати більшою чи меншою мірою їх поведінку, відносини з оточенням.

Ще одним механізмом становлення особистості молодшого школяра виступає розуміння. Без сумніву, краще за батьків розуміти дитину ніхто не зможе, оскільки саме вони знають її внутрішній світ, відчують її настрій, швидко реагують на її проблеми, створюють умови для розкриття її індивідуальності [159].

Ми враховували, що моральна позиція сім'ї – це складне і багатогранне явище, від якого залежить вибіркоче ставлення дітей та дорослих до гуманістичних цінностей та відповідних їм виховних впливів. Ставлення батьків до тих чи інших форм роботи іноді повністю виключає виховний вплив на дитину.

Серед форм роботи з батьками, які часто використовуються школою, існує їх абсолютна стандартизація і зводиться до найпростіших, таких, як: батьківські збори, на яких обговорюються більшою мірою питання успішності у навчанні, питання організаційно-матеріального характеру, ніж виховні; день відкритих дверей, який не реалізують засоби педагогічного впливу на особистість дитини, а несуть інформаційний характер щодо даного навчального закладу; індивідуальні консультації, що не завжди тактовно проходять у формі настановчої бесіди про неуспішність, незадовільну поведінку окремих учнів, які не спрямовані на розвиток особистісної сфери молодшого

школяра; організаційні форми роботи передбачають фактичну присутність батьків, а не їх активну участь у події школи.

Проведений нами аналіз наявної практики, анкетування, бесіди, інтерв'ювання педагогів щодо побудови взаємодії школи і сім'ї характеризується рядом суперечностей, серед яких ми виділили основні:

- між зростаючими вимогами суспільства до батьків у плані виховання і зниженням рівня батьківської відповідальності за своїх дітей;

- між об'єктивно існуючим завданням щодо створення для дитини єдиного виховного простору і штучним розмежуванням цього простору на шкільне та сімейне виховання;

- між наявністю у школи та сім'ї потреби у взаємодії в процесі виховання молодшого школяра та інертністю сторін під час реалізації такої взаємодії;

- між теоретичною розробленістю проблеми взаємодії у сфері «школа-родина» і відсутністю опори на теоретичні напрацювання такої взаємодії на практиці;

- між зміненими умовами життєдіяльності суспільства і стереотипністю діяльності школи у сфері педагогічної взаємодії з сім'єю.

Результати опитування батьків підтвердили, що очікування сучасних дітей по відношенню до дорослих (зокрема, і до педагогів) пов'язані з набуттям моральних орієнтирів та гуманних ідеалів, з наданням умілої і тактовної допомоги у самопізнанні, самовдосконаленні і пошуку правильного життєвого шляху.

2.2 Критерії та показники сформованості гуманістичних цінностей у молодших школярів

На основі аналізу наукової літератури, отриманих даних опитування педагогів, батьків і визначення реального стану розуміння гуманістичних цінностей дітьми молодшого шкільного віку ми виокремили *критерії сформованості* гуманістичних цінностей молодших школярів і *показники* міри їх прояву як конкретної особистісної якісної характеристики, а також – розкрили узагальнене уявлення про стан розвитку гуманістичних цінностей молодших школярів під час їхнього навчання в початковій школі.

Визначаючи критерії ми виходили з положень критеріального

підходу про те, що «критерії» повинні фіксувати діяльнісний стан суб'єкта, мають чітко відтворювати природу вимірювального об'єкта і динаміку змін, що відтворюються критерієм явища [126, с. 61]. Критерій – це певна ознака, відповідно до якої одне рішення виокремлюється з безлічі інших [126, с. 28].

Зокрема О. Карпенко виокремлює такі критерії ефективності діяльності: «спрямованість на взаємодію, організованість, відповідальність; гуманне ставлення до людини, світу; здатність мобілізувати внутрішні сили на реалізацію цільової настанови; прискорення загального соціального розвитку особистості, при цьому індивідуальність як якість проявляється в ньому і в свою чергу зумовлює цей розвиток; прояв здібностей особистості, які найбільш повно розкриваються при диференційованому підході; попередження негативних проявів поведінки особистості шляхом самоконтролю» [90, с. 171].

Зміст означених критеріїв тісно пов'язаний із сутністю процесу формування гуманістичних цінностей і тому відповідає логіці нашого дослідження.

Як ми відзначали вище, молодший шкільний вік є періодом в житті дитини, коли відбувається засвоєння моральних норм та правил, закладається фундамент свідомої моральної поведінки, починає формуватися суспільна спрямованість особистості. Саме цей період є сприятливим для початку формування гуманістичних цінностей, гуманістичних якостей особистості.

Звичайно, спочатку у дитини проходить процес засвоєння гуманістичних знань, складається початкове розуміння моральних норм, формуються судження й оцінки, що відображають його готовність робити добрі вчинки, проявляти гуманістичні якості. У такому випадку, рівень сформованості гуманістичних цінностей розглядається нами як характеристика знаннєвої, емоційної та поведінкової сфер особистості, що проявляється у її власних уподобаннях, переконаннях, у потребі спілкування з різними людьми, здатності цілісно сприймати норми поведінки на основі розуміння їх якісних характеристик.

Отже, основними показниками гуманності дитини стають її знання, ціннісні орієнтації, а також гуманні вчинки по відношенню до близьких і незнайомих людей. Це дозволяє сказати, що гуманною слід вважати таку людину, для якої норми, правила і вимоги моралі виступають як її власні погляди і переконання, як звичні форми

поведінки.

Ми виокремили такі *критерії сформованості* гуманістичних цінностей молодших школярів: *когнітивний, емоційний, поведінковий*.

Показниками *когнітивного критерію* є: розуміння сутності понять: «доброта», «співчуття», «дружелюбність», «справедливість», «милосердя», а також свідоме сприйняття молодшим школярем можливості прояву реальних гуманістичних якостей; розуміння базових категорій гуманності: «гуманістичні цінності», «гуманістичні якості», «гуманні вчинки»; розуміння сутності моральних, гуманістичних якостей та усвідомлення їх значущості в поводженні з іншими людьми.

У нашому дослідженні ми дотримуємося думки про те, що гуманістичні цінності у дітей молодшого шкільного віку формуються на основі безпосередніх емоційних взаємовідносин з людьми, від яких сприймаються уявлення про «добро» і «зло», «гарний» і «поганий» вчинок тощо. Прагнення іти за вимогами дорослих, чинити відповідно до їх очікувань, виконувати засвоєні правила і норми – це і є те нове функціональне утворення, яке виникає в ході морального розвитку молодшого школяра і стає для нього важливою моральною базою для розвитку гуманістичних цінностей.

Емоційний критерій вміщує такі показники, як: здатність до емоційного сприйняття моральних норм дійсності чи людських відносин; готовність емоційно оцінити власні вчинки та поведінку і вчинки та поведінку інших людей; емоційний відгук учня на різні засоби та способи прояву гуманістичних якостей (доброти, милосердя, співчуття тощо); готовність емоційно засвоювати і дотримуватися чи наслідувати моральні норми та правила поведінки.

Поведінковий критерій характеризується проявом оцінювального ставлення щодо гуманістичних понять і їх прояву у певних формах гуманної поведінки, в яких реалізуються основні компоненти гуманістичного світогляду особистості, і відображає такі показники: готовність засвоювати і дотримуватись (наслідувати) моральні норми та правила поведінки; здатність аналізувати й оцінювати власні вчинки і поведінку та вчинки інших людей; опора в спілкуванні та діяльності на гуманістичні норми; прояв гуманістичних знань і відповідного рівня сформованих гуманістичних якостей у вчинках, цілях, справах.

Кожен із означених критеріїв, маючи свої показники, дозволив виявити *рівні* сформованості гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку: *високий, середній та низький*.

Для визначення рівня сформованості гуманістичних цінностей у молодших школярів за кожним із критеріїв було розроблено та впроваджено *методику діагностики* сформованості гуманістичних цінностей:

1) за когнітивним критерієм – спостереження, індивідуальні та групові бесіди з учнями за текстами творів, усне опитування, анкетування;

2) за *емоційним критерієм* – спостереження, незалежна експертна оцінка, методика вивчення ціннісно-емоційної сфери молодших школярів М. Рокича «Ціннісні орієнтації», гра «Оціни вчинки», методика С. Петрової «Прислів'я»;

3) за *поведінковим критерієм* – методика Б. Бітінаса (ситуаційний підхід – виявлення вмій розв'язання проблемних морально-виховних ситуацій, корекція процесу виховання); методика на виявлення рівня сформованості гуманістичних цінностей і якостей (співвідношення поведінки відповідно до активної особистісної позиції) М. Шилової (вибір «прикмет» за В. Далем); спостереження, незалежна експертна оцінка.

Високий рівень сформованості гуманістичних цінностей у молодших школярів характеризується проявом 3 показників когнітивного критерію, 4 – емоційного, 3 – поведінкового.

Він відзначається наявністю у молодших школярів знань про гуманістичні цінності, інакше кажучи, уміння виділити їх основні і найбільш суттєві характеристики (доброта, милосердя, співчуття тощо), вміння творчо застосовувати отримані знання для аналізу своєї поведінки і поведінки інших людей, уміння встановлювати тісний зв'язок гуманістичних знань з поведінкою. Водночас, цей рівень сформованості гуманістичних цінностей характеризується стійкою позицією молодшого школяра по відношенню до гуманістичних вчинків і проявляється у практичній допомозі тим, хто її потребує. У таких молодших школярів розвинене почуття власної гідності та ставлення до іншої людини як найвищої соціальної цінності; у їхній поведінці наявні прояви милосердя, терпимості, великодушності, тактовності і делікатності у стосунках із старшими, однолітками та молодшими дітьми.

Середній рівень сформованості гуманістичних цінностей характеризується проявом 2 показників когнітивного критерію, 3 –

емоційного, 2 – поведінкового. До середнього рівнями відносимо молодших школярів, у яких прояв гуманістичних цінностей характеризується наявністю знань про гуманістичні цінності, умінням виділяти їх істотні ознаки, наводити приклади їх прояву на практиці; наявністю власного, але іноді залежного від ситуації оціночного ставлення; наявністю усвідомлених глибоких почуттів, що проявляються співчуттям, яке має ситуативний характер залежно від ситуації та стійкою тенденцією позитивної поведінки; діти з повагою ставляться до старших і однокласників; чутливі і милосердні; проявляють «терпимість» і «великодушність», однак думки і звички інших, якщо вони їх не поділяють, піддають різкій критиці, іноді навіть намагаються нав'язати свої. Характерною особливістю середнього рівня є ситуативний характер прояву гуманістичної поведінки, діти чинять гуманно по відношенню до інших, коли їх можуть за це похвалити, в протилежному випадку – покарати.

Низький рівень сформованості гуманістичних цінностей характеризується проявом 1 показника когнітивного критерію, 1 – емоційного, 1 – поведінкового.

Молодшим школярам, які відносяться до низького рівня, притаманні знання, які є неповними і при цьому не завжди проявляють уміння зв'язати їх з реальною поведінкою в житті; зрідка можуть висловлювати оціночні судження про свою поведінку і поведінку інших, а іноді взагалі їх не висловлюють, залежно від зовнішніх чинників; відсутні стійкі позиції по відношенню до гуманістичних цінностей; прояв гуманної поведінки ситуативний, а може бути взагалі відсутнім; спостерігається байдужість до переживань однокласників, надають допомогу іншому лише під впливом педагога; можуть назвати ознаки і прояви милосердя, терпимості та великодушності, обмежують сфери їх прикладання лише допомогою старим і дітям; нетерпимі до думок і переконань інших; не спроможні протистояти насильству над іншими.

Вихованість молодшого школяра проявляється щоденно і відображається певним чином у його поведінці. Так, будь-який вчинок дитини молодшого шкільного віку, її ставлення до старших, до однокласників, друзів характеризує рівень сформованості у неї гуманістичних цінностей.

Діагностування рівня сформованості гуманістичних цінностей в учасників експерименту (анкетування (додаток А)), методика С. Петрової «Прислів'я» на визначення ціннісного відношення до себе,

до інших людей (додаток Б) дозволило отримати такі результати щодо визначення рівня сформованості у когнітивній площині: з'ясовано, що діти молодшого шкільного віку розуміють поняття «гуманізм», «гуманність», «гуманістичні цінності», «гуманістичні якості». З 392 респондентів 54% (212 осіб) – не можуть розкрити зміст зазначених понять (низький рівень), 31,7% (124 особи) – трактують «гуманістичні цінності» як «гарне» ставлення до людини (середній рівень), відповідно 14,3% (56 осіб) респондентів «гуманістичні якості» визначають як риси характеру людини (високий рівень). Отримані результати представлено на Рис. 2.1.

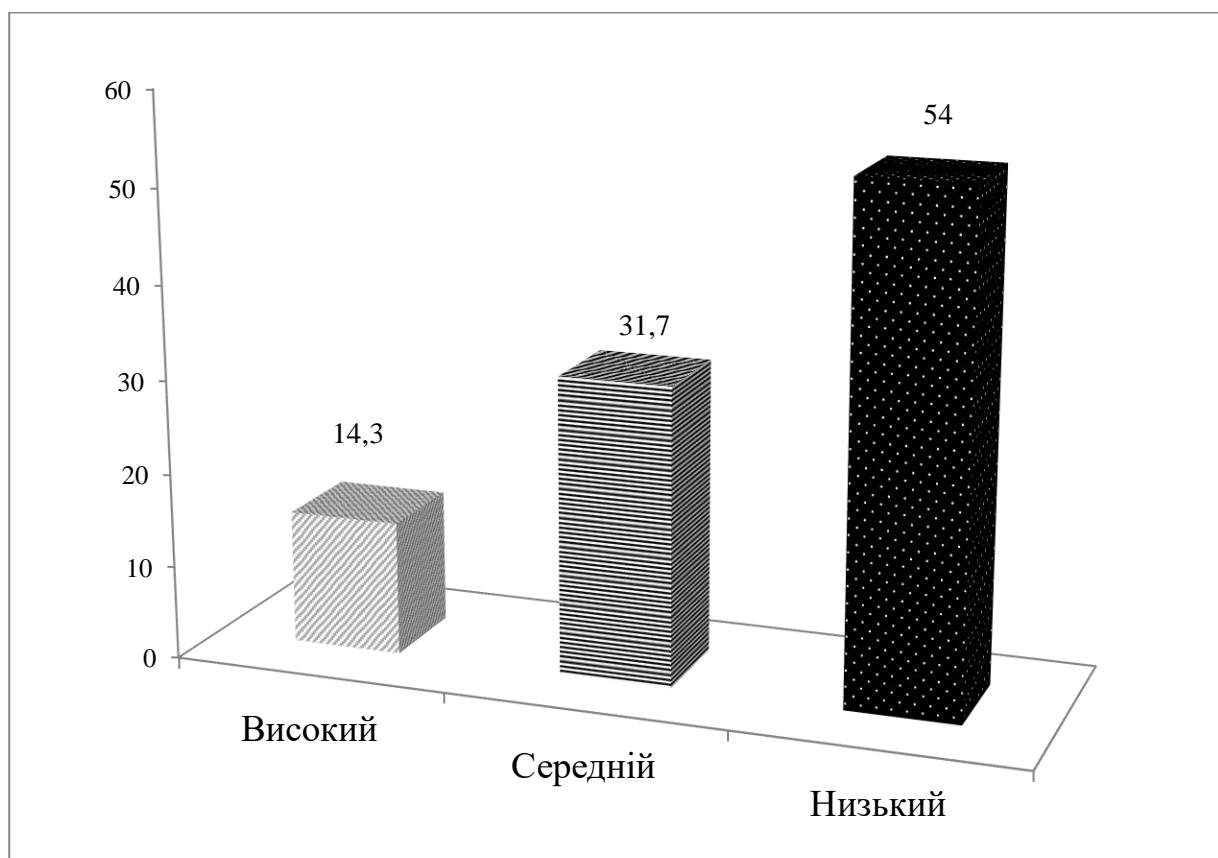

Рис. 2.1. Рівні сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів згідно когнітивного критерію

У процесі діагностування рівня сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів за *емоційним критерієм* ми застосували методику вивчення ціннісно-емоційної сфери молодших школярів М. Рокича «Ціннісні орієнтації» (додаток М) та гру «Оціни вчинки» з метою визначення емоційного ставлення молодших школярів до

гуманістичних цінностей. Під час гри молодшим школярам демонструвалися картки із зображенням позитивних та негативних вчинків дітей, які необхідно було розкласти: із зображенням хороших вчинків, і окремо – поганих вчинків. При цьому нами фіксувалися емоційні реакції та пояснення школяра. Отримані результати представлено на Рис. 2.2.

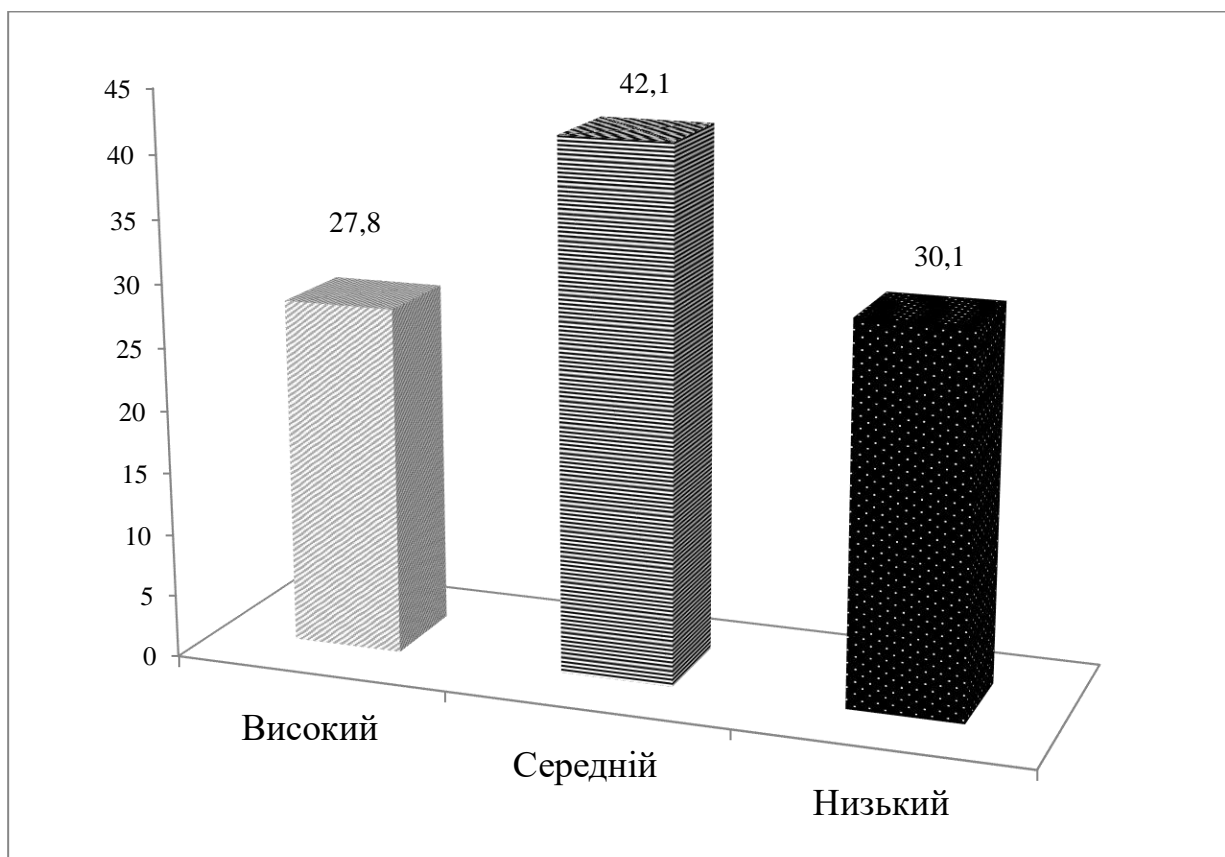

Рис. 2.2. Рівні сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів згідно емоційного критерію

Були отримані наступні результати: до високого рівня віднесено 27,8% (109 осіб) молодших школярів, які справились з поставленим завданням, свою відповідь аргументували і відповідно переживали при цьому адекватні емоції. До середнього рівня віднесено 42,1% (165 осіб) дітей молодшого шкільного віку, хоча вони змогли правильно розкласти картки, але пояснювали вчинки не з моральних позицій. До низького рівня віднесено 30,1% (118 осіб) молодших школярів, які не змогли справитись із завданням. Аналіз відповідей і поведінки вказує на зростання у молодших школярів переконання в необхідності гуманного

ставлення до людей та здатності до емоційного переживання гуманістичних вчинків людських відносин (рис.2.2).

Дослідження особливостей сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів за *поведінковим критерієм* передбачало виявлення прояву особливостей поведінки в ситуації морального вибору. Було застосовано методику Б. Бітінаса (корекція процесу виховання) [27] і методику на виявлення рівня сформованості гуманістичних цінностей і якостей М. Шилової. Методика Б. Бітінаса спрямована на ситуаційний підхід – виявлення вмій розв’язання проблемних морально-виховних ситуацій. Методика М. Шилової дозволила вивчити і проаналізувати прояв гуманістичних знань і відповідний їм рівень сформованих гуманістичних цінностей через вибір «ознак» (за В.Далем) для розпізнавання. Такою ознакою для розпізнавання просування молодших школярів у морально-вольовому розвитку є співвідношення поведінки відповідно до активної особистісної позиції (сміливий вчинок – заступитися за слабшого, ображеного тощо).

Отримані результати дослідження вказують на те, що до високого рівня можна віднести 18% (71 молодших школярів), які вважають, що поведуться ввічливо і гуманно завжди, в будь-якій ситуації; готові допомогти іншим – 34% (134 особи) – середній рівень; низький рівень – доброзичливими вважають себе 48% (188 осіб) молодших школярів. При цьому, дані, які ми отримували від самих дітей порівнювалися з даними, відображених у відповідях учителів та однолітків, тих, хто добре знають того чи іншого учня в реальних умовах життя (рис.2.3).

Відповідаючи на запитання: «Якщо ти бачиш, що з кимось поведуться несправедливо, як ти вчиниш?», більшість молодших школярів відповіли, що звернуть увагу і скажуть про несправедливість – 72,7% учнів (285 осіб), звернуть увагу, але промовчать – 23,9% учнів (94 особи) і лише 3,4% (13 осіб) молодших школярів не зреагують.

На питання: «Якщо ти посварився з товаришем?» 51,1% учнів (200 осіб) відповідають, що здатні першими піти на «мир» (примирення), що може свідчити, що учні безкорисливі. У свою чергу, 48,9% (192 особи) молодших школярів будуть чекати, доки їх перепросять першими.

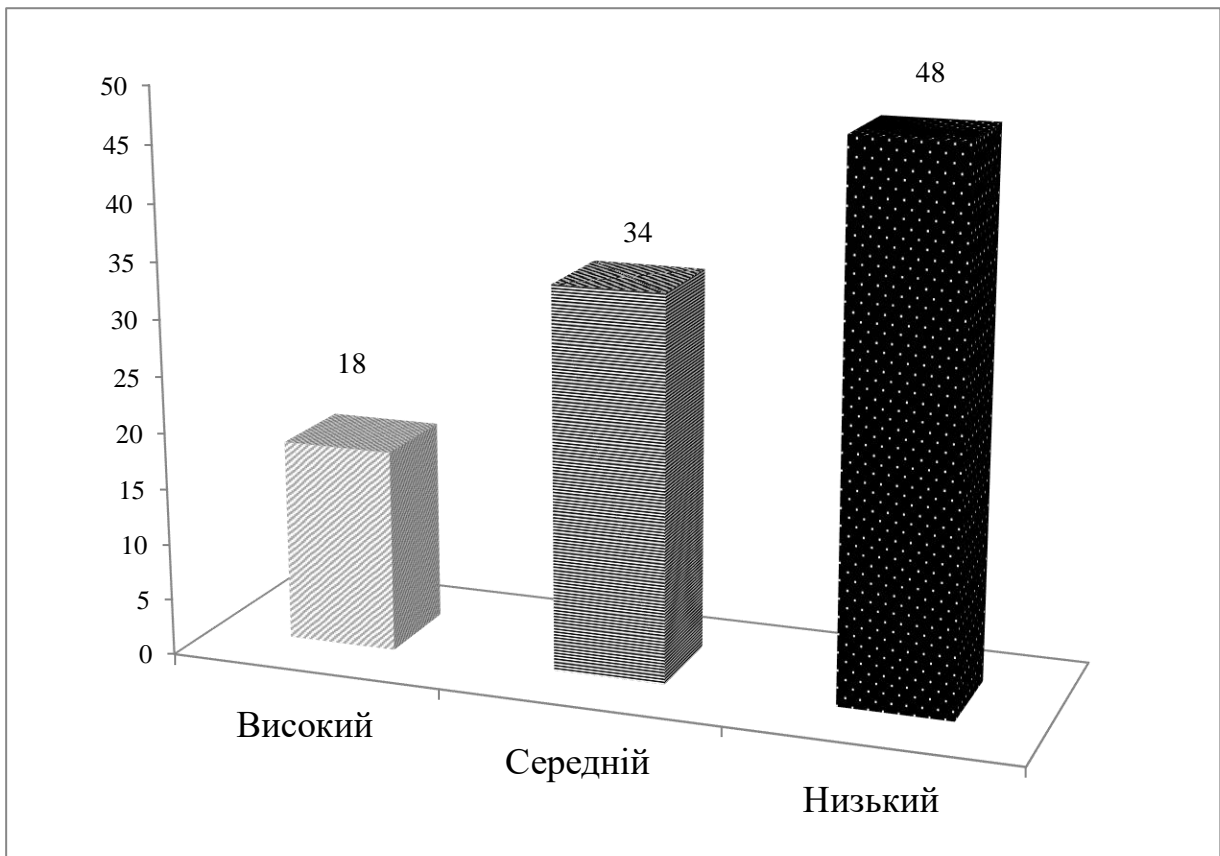

Рис. 2.3. Рівні сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів згідно поведінкового критерію

Таким чином, аналіз результатів бесід та анкетування показав, що діти молодшого шкільного віку майже не знайомі з поняттям «гуманність», всі вчинки вони оцінюють переважно з позиції «добре» чи «погано», а конкретний образ розкривають лише завдяки поясненню вчителів, яке носить досить широкий характер. Зокрема, у своєму словнику молодші школярі характеризують гуманні вчинки, використовуючи такі слова, як турботливий, ввічливий, скромний, добрий, чесний та ін.

Отже, було встановлено, що рівень сформованості гуманістичних цінностей визначається особливостями сформованості цих цінностей за когнітивним, емоційним та поведінковим критеріями. Підсумовуючи результати діагностування рівня сформованості гуманістичних цінностей дітей молодшого шкільного віку, можна їх представити наочно у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Рівні сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів

Рівні сформованості	Критерії сформованості гуманістичних цінностей					
	Когнітивний		Емоційний		Поведінковий	
	К гр.	Е гр.	К гр.	Е гр.	К гр.	Е гр.
Високий	18уч.	38уч.	35уч.	74уч.	23уч.	48уч.
	14,3%		27,8%		18%	
Середній	40уч.	84уч.	53уч.	112уч.	43уч.	91уч.
	31,7%		42,1%		34%	
Низький	68уч.	144уч.	38уч.	80уч.	60уч.	128уч.
	54%		30,1%		48%	
Всього респондентів	126уч.	266уч.	126уч.	266уч.	126уч.	266уч.
	392		392		392	

Встановлено, що із 392 учнів (КГ і ЕГ груп) на *високому рівні* виявлено—14,3% – 56 респондентів (когнітивний критерій), 27,8% – 109 респондентів (емоційний критерій), 18% – 71 респондент (поведінковий критерій); на *середньому рівні*—31,7% – 124 респонденти (когнітивний критерій), 42,1% – 165 респонденти (емоційний критерій), 34% – 134 респонденти (поведінковий критерій); *низький рівень*—54% – 212 респондентів (когнітивний критерій), 30,1% – 118 респондентів (емоційний критерій), 48% – 188 респондентів (поведінковий критерій). Узагальнені результати констатувального експерименту підтвердили недостатню ефективність виховної роботи по формуванню гуманістичних якостей і цінностей в дітей молодшого шкільного віку і необхідність застосування нових форм і методів роботи педагога з дітьми і батьками.

При здійсненні діагностики сформованості гуманності ми вивчали не лише сформованість гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку, але й умови, які створюються школою у навчально-виховній роботі для сприяння успішної діяльності для прояву гуманістичних цінностей в учнів.

Зміст виховної роботи у початкових класах, на наш погляд, має містити:

- обґрунтування змісту та значущості гуманістичних цінностей і гуманістичних якостей особистості для майбутньої суспільної діяльності учнів;

- спрямування змісту, форм та методів навчально-виховного процесу на формування гуманістичних цінностей і гуманістичних якостей в учнів початкових класів;

- спрямування змісту, форм та методів формування гуманістичних цінностей і гуманістичних якостей в учнів початкових класів на позанавчальну виховну роботу молодших школярів;

- обґрунтування змісту та значущості взаємодії сім'ї та школи в організації процесу формування гуманістичних цінностей як під час навчання, так і в позанавчальній діяльності загальноосвітнього навчального закладу.

Зазначене вище дозволяє здійснити узагальнення отриманих в ході експерименту результатів за зазначеними методиками та визначити зміст і форми взаємодії сім'ї та школи в організації процесу формування гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку у позанавчальній діяльності загальноосвітнього навчального закладу.

РОЗДІЛ III. ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Технології формування гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку

Основні компоненти процесу формування гуманістичних цінностей особистості проявляються і функціонують комплексно, як система. Вони взаємодіють, взаємовпливають та визначають один одного. Зміна цілей і завдань у процесі навчання обов'язково призведе до трансформації змісту та організації позанавчальної діяльності, яка стає різноманітнішою і творчою згідно нових виховних цілей [93]. Якщо цей процес на рівні мети і завдань має бути зорієнтований на формування гуманістичних цінностей, якостей, то це обумовлює відповідні зміни в інших компонентах навчально-виховного процесу.

Формування гуманістичних якостей молодшого школяра ми розглядаємо як цілісний процес, що передбачає можливість і необхідність активних гностичних дій у різних видах діяльності (навчально-пізнавальній, громадській, естетичній тощо) і в процесі спілкування з педагогами, батьками, однолітками, старшими учнями, гуртківцями тощо, але за умови обґрунтованої методики, яка передбачає вибір ефективних форм і методів соціально-виховної роботи та організації спілкування, розвитку суспільної активності особистості молодшого школяра.

Як засвідчують деякі дослідження [43; 76; 119; 127; 140], виховні заходи гуманістичного спрямування можна класифікувати за різними параметрами й ознаками. Так, П. Ігнатенко, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Поплужний класифікують їх:

- «за метою – поглибити знання учнів з історії та культури народу, його традицій, розвинути творчі здібності й таланти учнів, виробити вміння та навички збирати й записувати зразки народної творчості, навчити технології виготовлення художніх виробів, виявити рівень сформованості загальнолюдських якостей тощо;

- за формою – навчальні, ігрові, змагальні, художні, індивідуальні, гурткові, клубні та ін.;

- за методом – роз'яснювально-ілюстративні (бесіди, розповіді, повідомлення, диспути, зустрічі, тематичні конференції та ін.),

дослідно-пошукові (експедиції, екскурсії, вивчення історичних джерел, опрацювання зібраних матеріалів тощо);

- за місцем проведення – школа, громадські місця, на природі, в домашніх умовах тощо» [43, с. 149].

Водночас Г. Жирська вважає, що їх можна поділити на:

- «суспільно корисні – їх мета полягає у формуванні світогляду, роз'ясненні найважливіших подій, залученні учнів до шкільного життя, моральне, гуманістичне, естетичне, розумове, трудове, фізичне виховання;

- техніко-трудова – вирішують завдання трудового навчання і виховання школярів, залучення до посиленої суспільно корисної праці;

- пізнавально-розвивальні – вікторини, турніри, диспути, музейно-етнографічна робота, екскурсії тощо;

- народознавча діяльність: першоосновою якої є національна система виховання, яка ґрунтується на народній педагогіці, її результативних, напрацьованих тисячолітнім досвідом методах, засобах, формах і прийомах виховання;

- художньо-естетичні: вечори поезії, пісні, танці, свята рідної мови, фестивалі дитячої народної творчості та ін.;

- спортивні – мета яких полягає в розвитку фізичного здоров'я школярів, формування спритності, витривалості, стійкості, сміливості, почуття відповідальності» [76, с. 9].

На нашу думку, визначення окремих видів позаурочної діяльності за характером їх змісту та педагогічної цілеспрямованості не означає ізоляції одних видів роботи від інших. Уся позаурочна діяльність повинна базуватися на загальнонаукових педагогічних принципах. Один із головних принципів – добровільність. Учень проявляє активність при проведенні тієї чи іншої форми роботи, у роботі гуртка, клубу до того часу, поки ці заняття його цікавлять і задовольняють його запити. Задовольнити запити, постійно збуджуючи зацікавленість молодших школярів, зробити виховну роботу захоплюючою за змістом і формою – один з головних принципів організації позаурочної роботи з гуманістичного виховання школярів.

Серед труднощів проведення експериментальної роботи (по формуванню гуманістичних цінностей дітей молодшого шкільного віку) є усталені зміст, методи, прийоми та форми позанавчальної виховної роботи. Тому ми визначили дві групи організаційних форм роботи, спрямованих на формування гуманістичних цінностей учнів молодшого

шкільного віку: 1) традиційні – ті, що використовувалися під час проведення традиційних занять; 2) спеціальні, що використовувалися безпосередньо в ході експериментальної програми.

Зрозуміло, що основною постаттю виховного впливу на особистість учня молодшого шкільного віку у навчально-виховному процесі є вчитель початкових класів. Він виступає суб'єктом виховання. Відомий педагог К. Ушинський писав: «Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, як би хитро його не було б придумано, не може замінити особистості в справі виховання..., без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця справжнє виховання, що проникає в характер, неможливе. Тільки особистість може впливати на розвиток і визначення особистості..» [211, с. 123-124].

Ми погоджуємося з думкою педагогів-науковців і педагогів-практиків [8; 48; 72; 114; 135; 139; 149; 154; 176; 177; 180; 227; 228; 232] в тому, що педагогічний вплив буде цілеспрямованим і завершиться відповідним результатом тоді, коли педагог оволодіє теоретичними основами виховання, досвідом їх практичного застосування, певною методикою і технологією організації позанавчальної діяльності. Зрозуміло, така діяльність повинна бути різноманітною і багатогранною: види діяльності не мають певних меж – вони поновлюються, змінюються, або, навпаки, втрачають свою актуальність. Тому їх перелік може бути лише відносним. У зв'язку з цим не можна дати чіткий перелік форм їх організації – спосіб організації кожного із видів діяльності вимагає від педагога творчого підходу, тому більш доцільним, на наш погляд, є застосування комплексних форм організації діяльності, які узагальнюють сукупність виховних впливів, форм і методів. І, одночасно, окремий метод не можна розглядати ізольовано. Методи – це шлях, спосіб досягнення передбаченої мети, спільної взаємопов'язаної діяльності педагога і вихованця з метою досягнення виховних цілей. В дослідженні ми використовуємо всі основні методи виховання (за класифікацією В. Сластьоніна), які може використати педагог в організації діяльності учнів і у роботі з їхніми батьками.

До організаційно-методичного забезпечення позанавчальної діяльності в ході експерименту ми відносимо форми, методи, засоби, які можуть сприяти формуванню гуманістичних цінностей, гуманістичних якостей в молодших школярів.

Вважаємо, що доцільно використовувати наступні:

1) *форми роботи*: а) з *учнями*: акції; конкурси; екскурсії; відвідування музеїв; ігри-конкурси; зустрічі з видатними людьми рідного краю; вечори-портрети із життя видатних громадян свого краю; свята; народно-етнографічні свята, фестивалі, колективні суботники, краєзнавчі експедиції, ігри-подорожі; туристичні походи; перегляд тематичних фільмів та телепередач; казкові ігротеки; спортивні змагання тощо; б) з *дорослими членами сім'ї*: індивідуальні і групові бесіди; диспути; дискусії; вечори запитань та відповідей; тематичні години класних керівників; батьківські збори; педагогічний університет для батьків; консультації; випуски стінгазет; клуб вихідного дня; індивідуальні консультації тощо; в) з *педагогами*: методичний семінар, індивідуальні бесіди, консультації, педагогічний лекторій тощо.

2) *методи роботи*: пояснення, спостереження, бесіда, лекція, створення та вирішення проблемно-виховуючих ситуацій, привчання, вимога, приклад, переконання, тренування, особистий приклад, наслідування, педагогічна вимога, громадська думка, метод прогнозування, методи пізнання, самопізнання: самоспостереження, самоаналіз, самооцінка; методи саморегуляції: самопереконування, самокритика; методи стимулювання: підбадьорювання, заохочення, покарання;

3) *засоби*: емоційного стимулювання, що застосовуються в процесі формування гуманістичних цінностей – влучний добір питань; аналіз проблемних питань, життєвих ситуацій, вчинків, конфліктних моральних ситуацій; створення ситуацій морального вибору, близьких життєвому досвіду школяра, аналіз міркувань ровесників, протилежних висловлювань, розбір етичного змісту художніх творів, казок, оповідань, приказок, прислів'їв, афоризмів, ігрові ситуації проблемно-пошукового характеру, гра; змагання, заохочення, покарання.

Працюючи над теоретичною частиною дослідження, було з'ясовано, що до процесу формування гуманістичних цінностей в учнів молодшого шкільного віку необхідно застосовувати комплексний підхід. Виділені в ході констатувального експерименту компоненти (когнітивний, емоційний, поведінковий) гуманістичних цінностей формувалися в результаті роботи за означеними вище напрямками діяльності: робота з учнями початкових класів, робота з учителями, робота з батьками.

В основу формувального експерименту покладено авторську еспериментальну програму взаємодії сім'ї і школи, орієнтовану на

формування гуманістичних цінностей в учнів початкових класів – «Я – людина», яка включала функціонування Батьківського клубу («Університет педагогічних знань», Клуб вихідного дня для батьків «Дозвілля») і позанавчальну роботу з молодшими школярами в Центрі духовного розвитку «Гуманіст» та передбачала застосування різноманітних форм і методів роботи відповідно до конкретних напрямів: *робота з учнями початкових класів, робота з учителями, робота з батьками:*

Експериментальна програма передбачала різні організаційні форми діяльності відповідно до кожного з напрямів:

1) за напрямом *«робота з учнями»* здійснювалася реалізація відбору доцільних організаційних форм і відповідних їм методів формування гуманістичних цінностей у молодших школярів і відбувалося поєднання позанавчальної роботи з молодшими школярами як у *Центрі духовного розвитку «Гуманіст»*, так і в *Клубі вихідного дня «Дозвілля» для батьків*, який існував при Батьківському клубі. У роботі з різними класами використовувались різні форми роботи, що ускладнювались з віком учнів;

2) за напрямом *«робота з педагогами»* було проведено *методичний семінар «Взаємодія сім'ї і школи у процесі гуманістичного виховання дітей молодшого шкільного віку»*; *індивідуальні і групові бесіди* в ході роботи над Комплексною програмою гуманістичного виховання учнів у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу – «Гуманність»; *консультації* по організації діяльності Батьківської ради школи, класних батьківських рад; *педагогічний лекторій; тематичні години* тощо;

3) за напрямом *«робота з батьками»*, що розгорталася у *Батьківському клубі*: в рамках «Університету педагогічних знань» з метою підвищення рівня педагогічних знань батьків з проблем гуманістичного виховання дітей молодшого шкільного віку, що функціонував один раз на місяць (проводились: *бесіди* на теми: «Перший раз в перший клас», «Чи заважають іграшки вчитися?», «Виховувати гуманну людину зарано, чи вже пізно» та ін.; *індивідуальні тематичні консультації*: «Ми батьки першокласника», «Авторитет вчителя, чи батьків», «Гуманність тепер актуальна?», «Виховати гуманну людину власним прикладом нелегко» та ін.); *батьківські збори*: «Діти і ми (про батьківський авторитет)», «Виховання навичок культурної поведінки», «Виховуємо гуманну людину» та ін., *круглі*

столи: «Школа і сім'я – успіх дитини», «Гуманна людина в сучасних реаліях сьогодення», «Що таке взаємодія?», *дискусії*: «Перестаньте мене виховувати!..», «Батьки-вихователі»; функціонував *Клуб вихідного дня «Дозвілля»*, батьківська взаємодопомога сім'ям.

Спираючись на педагогічне визначення поняття «формування» як процесу та результату цілеспрямованих і стихійних впливів соціальної дійсності [182], у нашому дослідженні процес формування гуманістичних цінностей молодших школярів здійснювався через організацію *етапів і розв'язання завдань формувального експерименту*:

Початковий (діагностичний) етап пов'язаний з організацією пізнавальної діяльності щодо засвоєння гуманістичних знань, уявлень і формування на цій основі *когнітивного компонента формування гуманістичних цінностей* (розуміння і усвідомлення сутності базових загальнолюдських і громадянських цінностей; сутності понять «гуманний», «гуманність», «гуманістичні якості»; усвідомлення ціннісного ставлення до себе та інших людей, до рідної природи, Вітчизни, людства; усвідомлення почуття відповідальності за свої вчинки; знання засобів досягнення належного рівня сформованості гуманістичних якостей, розуміння сутності гуманності; потреба у знаннях рідної мови, історії, культури України; в освоєнні національних традицій, звичаїв та обрядів, святинь, національних виховних (гуманних) ідеалів тощо).

Другий етап (організаційний) організації процесу формування гуманістичних цінностей молодших школярів пов'язаний з формуванням у них потреб і мотивів, які визначають їх активність у процесі національного виховання і спрямований на формування на цій основі *емоційного компонента* (мотиви діяльності і вчинків учня; переживання, що відображують сформованість загальнолюдських якостей школяра – доброти, чуйності, співчуття, взаємопідтримки тощо; емоційне забарвлення ціннісного ставлення до себе, інших людей, до рідної землі, природи; здатність до об'єктивної оцінки; прагнення до здобуття знань про сутність гуманності, потреба втілювати означені знання в діяльності – в умовах суспільного життя шкільного колективу, сім'ї, держави; відповідальність за свої дії та вчинки).

Третій етап (діяльнісний) передбачав організацію різних видів практичної діяльності та спілкування учнів у них і формування *поведінково го компонента* гуманістичних цінностей (прояв загальнолюдських цінностей, увага до інших людей, готовність до

захисту слабких і ображених тощо); самостійність у реалізації гуманістичних знань, умінь і навичок через моральну поведінку та прояв гуманних вчинків; реалізація у повсякденній діяльності громадянських вчинків (добровільна участь у праці на загальну користь, бережливе ставлення до природи, суспільної власності, виконання обіцянок, готовність прийти на допомогу іншим); прояв активності у житті класу, школи, міста (села), країни (свідомого ставлення до праці як вищої цінності людини і суспільства, гармонійне поєднання особистих і суспільних інтересів, уміння підпорядковувати власні інтереси загальному добру, вміння захищати свої права та свободи, інших людей т.д.).

Визначення етапів взаємопов'язане. Так, з одного боку, гуманістичні якості школяра проявляються в конкретних вчинках і діях учня, тобто в їх практичній повсякденній діяльності та спілкуванні. З іншого боку, в процесі життєдіяльності дитина займає різні соціальні позиції, вступає в певні стосунки, які стимулюють його діяльність і спілкування і сприяють формуванню умінь, навичок, якостей, що є необхідною складовою формування гуманістичних цінностей молодшого школяра, його соціалізації. Включаючись у позанавчальну діяльність, у спілкування з однолітками, старшими і меншими учнями, дорослими, учні на власному досвіді переконуються у соціальній та особистісній значущості, розширюючи та поглиблюючи свої знання про ці поняття. Зокрема, головна функція практичної діяльності та спілкування полягає у повсякденних свого роду вправляннях учнів у суспільно-значущих вчинках та справах, у формуванні і удосконаленні відповідних умінь, навичок, звичок поведінки і на цій основі формуванні гуманістичних якостей.

Безперечно, ми враховували психологічні закономірності розвитку дитини молодшого шкільного віку як важливу передумову успішного формування гуманістичних цінностей особистості.

Тому в дослідженні ми не виокремлювали деякі аспекти гуманістичних цінностей, а спрямовували увагу на формування гуманності (гуманістичних цінностей, гуманістичних якостей) як усвідомлене дитиною бажання стати «гуманною людиною». Тобто такі гуманістичні якості особистості молодшого учня, які допоможуть йому в процесі адаптації, інтеграції в певне соціальне середовище бути морально-вихованою, доброю, не байдужою людиною. Хоча завдання,

поставлені позанавчальною ланкою школи згідно різних напрямків виховання, враховували і взаємопов'язували з ходом експерименту.

Нашими завданнями стало:

- підвести дітей молодшого шкільного віку до розуміння значущості гуманістичних цінностей у їх майбутньому житті;

- формувати в учнів початкових класів моральні якості, загальнолюдські і громадянські цінності;

- спрямувати зміст, форми та методи виховання на формування гуманістичних цінностей і якостей молодшого школяра у позанавчальній діяльності;

- сприяти формуванню навичок спілкування, уміння встановлювати контакт молодшими школярами з однолітками, ціннісного ставлення до себе і повагу до інших дітей (дорослих);

- сприяти розвитку індивідуальних і вікових особливостей учня молодшого шкільного віку;

- спрямовувати школярів на застосування набутих гуманістичних знань у повсякденному спілкуванні у школі, дома в сім'ї, з однолітками і старшими дітьми;

- надати учням молодшого шкільного віку знання та сформувати уміння і навички ефективного використання вільного часу.

Формувальний експеримент ми розпочали з проведення етичних бесід, попередньо вивчивши готовність вчителів до проведення бесід, фактичний рівень знань педагогів методики проведення бесіди. Проведене анкетування вчителів засвідчило, що тільки 50,0% із 100 задоволені плануванням і проведенням бесід із учнями; 41,0% – незадоволені, 9,0% учителів не дали ніякої відповіді. Основними причинами незадоволення плануванням і проведенням бесід гуманістичної тематики були названі такі, як: недостатня методична підготовка (16,0%), недостатні педагогічні знання (13,0%). 12,0% вчителів основну причину своєї незадоволеності плануванням і проведенням бесід вбачають у невмінні аналізувати передовий педагогічний досвід; знаходити та ліквідувати помилки, які були допущені при плануванні і у визначенні змісту бесід, 9,0% відзначили, що зовсім не володіють методикою проведення бесіди. Крім анкетування, проводилися вибіркові співбесіди з учителями, спостереження за молодшими школярами в ході бесід. Це дало можливість розширити уявлення про стан підготовки вчителів до проведення бесід на гуманістичну тематику, з'ясувати основні напрями

роботи з педагогами, які потребують спеціальної уваги керівників шкіл.

Враховуючи те, що головною метою гуманістичного виховання є набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури гуманних міжнаціональних взаємин, ми поділяємо думку дослідника скарбниці народної творчості, народної педагогіки М. Стельмаховича, що «сумою здобутих знань і вмінь... у справі виховання і навчання є народна педагогіка. Мета, завдання і засоби народної педагогіки відображені у фольклорі (казках, легендах, прислів'ях, приказках, козацьких піснях), а також в іграх і танцях, прикладному мистецтві, музиці, святкових обрядах, традиціях трудового і сімейного виховання» [195, с. 5].

Бесіда – одна з традиційних і ефективних форм виховної роботи, яку організовує і проводить учитель з метою поглиблення і перевірки уявлень учнів щодо окремих питань. Впливаючи на почуття школярів, бесіда допомагає їм зрозуміти смисл і сутність піднятої проблеми, висловити свою думку, порівняти її з думкою інших, встановити педагогові контакт з дітьми, з батьками тощо. Процес підготовки проведення бесіди повинен активізувати учнів. Тому, готуючись до бесіди, вчитель повинен підготуватися, прочитати тематичну літературу, переосмислити проблему, задуматися про міру відповідальності, яку він несе перед особистістю, що формується. З цього приводу свого часу В. Сухомлинський писав: «Людина посправжньому виховується тоді, коли вона й сама виховує іншу людину. Почуття особистої гідності, честі, гордості пробуджується в людині за тих умов, коли вона вкладає частину своїх духовних сил в іншу людину, прагне зробити її кращою, бачить у ній, як у дзеркалі, себе, свої моральні риси, творчі здібності, майстерність» [200, с. 240]

Використовуючи у процесі формування гуманістичних цінностей *етичні бесіди* («Добро і зло», «Чи легко зробити добро?», «Добро і справедливість завжди перемагають», «Гуманний вчинок», «Будь завжди людиною»), переплітаючи їх з іншими формами роботи, ми ставили за мету навчити молодших школярів відмежовувати поняття «добро» і «зло», поповнювали гуманістичні знання термінів і понять (зокрема, «гуманний», «гуманний вчинок», «гуманність», «гуманіст»), формували уміння оцінювати вчинки однолітків, а часом і дорослих. Це дало можливість зрозуміти, що діти думають про означені поняття.

Етичні бесіди ми розглядали в когнітивному полі як заняття з молодшими школярами, що зможуть надолужити знання гуманістичних понять, які частково розглядалися у процесі навчання, в емоційному плані – як досвід емоційних переживань, їх усвідомлення, в поведінковому – як діяльність прояву певних моральних вчинків. Наприклад, у бесіді «*Казкова вікторина*», де на прикладі героїв казок у дітей закріплюються уявлення про такі моральні якості людини, як доброта, скромність, сміливість, показуючи їх у порівнянні з негативними якостями: жорстокістю, злом, боягузством, лінощами.

Як зазначалося, у виховній роботі з дітьми молодшого шкільного віку ефективним механізмом впливу наряду з навчанням є *гра* (додаток Р). Тому ми використовували колективні ігри-заняття, ігри-вправи, ігри-інсценівки, ігри-казки, сюжетно-рольові ігри («*Сім'я добрих людей*», «*Добрі діти*», «*Долоньки*», «*Назви ім'я друга*», «*Чарівний стілець*», «*Подарунок товаришеві*», «*Мамині поради*», «*Школа друзів*», «*Зоопарк*», «*Подаруй квітку*», «*Дружня розмова*», «*Ми людяні*»); традиційні, відомі дітям *ігри-інтонації*; спрямовані на оволодіння правилами поведінки в різних соціальних ситуаціях: «*Розмова по телефону*», «*Зіпсований телефон*», «*Як нам бути*», «*По-секрету*»; ігри з метою систематизації знань про певне гуманістичне поняття, літературні *ігри-головоломки* (додаток Р): «*Головоломка*», «*Відгадай, хто я*», «*Допоможи Незнайкові*», «*Впізнай героя*».

Ігри добирались різного змістовного спрямування. Так, *дидактична гра* «*Слова-антоніми*», *сприяє* поглибленню знань про різні гуманістичні цінності. Учасники гри розділяються на дві команди. Кожна команда називає гуманістичну якість особистості, а інша команда – повинна назвати протилежну якість. Скажімо, *сюжетно-рольова гра* «*Дружня рука*» *дозволяє* включати всіх членів сімей. Суть гри в тому, що родина – мама, тато, і їх діти, інші присутні родичі повинні перейти гірський струмок, що швидко збільшується після раптової зливи, перейти на інший беріг, щоб не змила вода. Мета гри – формувати такі гуманістичні цінності, як взаємопідтримка, допомога, співпереживання, уважність та ін. *Екологічну гру* «*Бережи природу!*» використовували з метою розширення світогляду учнів, прищеплення любові до природи, не байдужого, бережного ставлення до неї. Багатогранною щодо цілей і дій молодших школярів є *гра-імпровізація казки* «*Рукавичка*», метою якої визначено стимулювання дітей до емоційного прояву

гуманістичних якостей, втілених персонажами казки; вираховування у дітей співчуття, усвідомлення у необхідності надання допомоги; формування у дітей емоційно цілісного сприйняття казкових образів, виховання співпереживання.

Спостереження за поведінкою під час гри підтвердили наші припущення: використання гри може допомогти вирішувати найрізноманітніші корекційно-виховні завдання: одна і та ж гра для однієї дитини може бути засобом подолання невпевненості, страху, підвищення самооцінки, злості, агресії; для іншої – засобом емоційного ефекту, для третьої – школою розвитку гуманних почуттів, шляхом встановлення гуманних стосунків з однолітками, досвідом гуманної поведінки. Гра має особливий виховний вплив на дитину, оскільки в ігровій формі відбувається формування всіх компонентів гуманності (когнітивного, емоційного, поведінкового) через передачу емоцій між учасниками гри, що в свою чергу сприяє формуванню гуманістичних цінностей і якостей, які безпосередньо відтворюються у вчинках.

Гру ми поєднували з іншими методами і формами роботи.

Одним із ефективних методів гуманістичного виховання у шкільній практиці навчання і виховання молодших школярів завжди було *читання та аналіз художніх творів*. Скажімо, *оповідання В.Сухомлинського «А серце тобі нічого не наказало?»* лягло в основу бесіди з молодшими школярами. Дітям пропонувалося відповісти на деякі питання й оцінити поведінку головного героя оповідання Андрійка: що трапилося з батьком Андрійка? що відчував Андрій, коли мама повідомила йому новину? як мав відреагувати Андрійко? Оповідання емоційно вплинуло на молодших школярів. Діти зазначали негативні сторони поведінки Андрійка, зокрема, вказували на те, що потрібно було відвідати батька у лікарні. Це свідчить про те, що молодші школярі не лише проявляють співчуття до близьких людей, а й справедливо оцінюють поведінку та вчинки інших. Після аналізу оповідання проводили *індивідуальні бесіди* з окремими дітьми щодо їх вчинків, *сюжетно-рольові ігри «Дружня рука», «Добрі діти»*.

Практика засвідчує, що матеріал художньої літератури є незамінним у гуманістичному вихованні дитини. Подання життєвих ситуацій через художню форму матеріалу легко сприймається, запам'ятовується та допомагає молодшому школяреві справедливо

оцінювати поведінку та вчинки інших, задумуватися над власною поведінкою.

Щоб поглибити вплив літератури, фольклору на всебічний розвиток особистості і задоволення її різнобічних інтересів, ми включаємо дітей в інші види діяльності, в основі яких лежить художня література (зокрема, художньо-творча). Наприклад, учні на *заняттях в студіях*, які ведуть батьки «*Умілі руки*», «*Співоча родина*», «*Любимо танцювати*» створюють свої малюнки, аплікації, поробки з природніх матеріалів, разом з дорослими вишивки за мотивами казок, легенд, пісень, оповідань, після чого разом з батьками і вчителями організовували творчі виставки робіт, проводили благодійні ярмарки, концерти і збирали кошти на проведення *добročинних акцій* «*Даруй добро*», «*Тепло твого серця*»; «*Милосердя*» для дітей-сиріт, людей похилого віку.

Практика засвідчує, що молодші школярі охоче беруть участь у загальношкільних організаційних формах роботи. Зокрема, з надзвичайною зосередженістю і теплотою молодші школярі готувалися до *акції* «*Подарунок ветерану*», в якій брали участь учні 4-го класу. Ця акція спрямовувалась на допомогу ветеранам, які проживають в мікрорайоні, що, безперечно, сприяло вихованню шанобливого ставлення до людей похилого віку. Діти із задоволенням долучилися до цієї акції, самостійно виготовляли подарунки ветеранам, з цікавістю слухали їхні розповіді про Велику Вітчизняну Війну. Після відвідування ветеранів відбулася *бесіда на тему: «Сивина ветерана»*.

Зустрічі з цікавими людьми – членами родини, з ветеранами війни, праці, з видатними людьми рідного краю, з дітьми, які проявили себе в героїчних вчинках («*Пісні миру і любові*», «*Вклонімся низько рукам, що пахнуть хлібом*», «*Мій друг – герой*») – виховання на конкретних взірцях сприяє вихованню гуманності, спонукає до здійснення повсякденних чесних і суспільно значущих гуманних вчинків.

Вечори-портрети із життя родини, педагогів, видатних громадян свого краю («*Сімейна фотографія*», «*Дідівський заповіт: будь доброю людиною*», «*Мамині руки*», «*Сусіди близькі і далекі*») доповнювали знання молодших школярів досвідом гуманної поведінки інших людей, розуміння вічних гуманістичних цінностей – доброта, милосердя, людяність, справедливість, взаємодопомога, взаємопідтримка, гуманність, повага до людини тощо.

Використовуючи колективні форми роботи, які ініціювали батьки й організовували разом з вчителями, зокрема, свята «*Святі родинні традиції добра*», ми ставили за мету виховувати в учнів початкових класів шанобливе ставлення до своєї сім'ї, батьків, родини, повагу до звичаїв і традицій, любов до рідних і близьких людей, турботу про них. Родинний вечір проводився у приміщенні класу, причому учні разом з батьками і вчителями заздалегідь підготували оформлення стінгазети, фотостенди. Дітям і батькам пропонувалося створити родовід своєї родини, який потім вони презентували іншим членам свята. Це завдання дуже захопило і батьків, і дітей. Учні з ентузіазмом розповідають про своїх родичів, що сприяє зміцненню родинних зв'язків, визначенню ідеалу гуманних родинних взаємин на прикладі конкретних людей, родичів. Одним із цікавих завдань для дітей було назвати найважливішу якість своєї родини. Спочатку її називали діти, а потім батьки. Серед рис, які озвучувалися молодшими школярами та їх батьками, були: чесність, справедливість, доброта, чуйність, людяність, гуманність, працьовитість.

Досвід роботи шкіл засвідчує, що успішно виховувати школярів можна лише тоді, коли педагог уміло використовує різні методи виховання [5]. Зрозуміло, що способи доведення до свідомості молодших школярів завдання зрозуміти ті чи інші гуманістичні уявлення, поняття мають варіюватися залежно від характеру дидактичного матеріалу, підготовки школярів. Серед них одним із важливих способів керівництва є аналіз ситуації, в процесі якої проходить усвідомлення учнями поставленої мети. Тому під час аналізу проблемних ситуацій, які виникали в ході проведення різних заходів, включалися і родичі, і батьки, притримуючись однієї лінії поведінки – поваги до особистості дитини та одночасної вимогливості до її моральної поведінки.

Ціннісне ж ставлення до навколишньої дійсності зумовлює формування усвідомленого обов'язку особистості відповідати за кожний свій вчинок, дію, слово. Ціннісне ставлення до інших усвідомлюється як повага до внутрішнього світу, дій, вчинків, думок людей, які знаходяться поруч, передбачає проникнення до сфери їх почуттів, здатність поставити себе на місце іншого, емоційний відгук на його переживання. Особистість, що ціннісно ставиться до інших, не здатна на злочин, підлість, зраду, брехню, адже її повага до людей не

дозволить вчинити подібне.

Таким чином, проведена нами експериментальна робота дозволила на конкретному матеріалі розкрити основні теоретичні положення про те, що взаємодія сім'ї і школи у формуванні гуманістичних цінностей молодших школярів – це процес взаємодії всіх учасників виховного процесу, всіх суб'єктів, якими виступають батьки та вчителі по відношенню до об'єкта виховання – дитини молодшого шкільного віку. Саме у єдності цілей і дій школи і сім'ї можуть виконуватись поставлені завдання. Таким чином, гуманістичні норми засвоюються у процесі навчання, життєдіяльності та спілкування молодшого школяра з оточуючим світом. Він бачить вчинки інших, що, певним чином, відкладаються у його свідомості як відповідні стандарти поведінки, і поступово трансформуються у його власну систему ціннісних орієнтацій.

3.2. Результативність дії експериментальної методики формування гуманістичних цінностей дітей молодшого шкільного віку

Для підведення підсумків експериментальної роботи та визначення ефективності запропонованої нами *експериментальної методики взаємодії сім'ї і школи у формуванні гуманістичних цінностей в дітей молодшого шкільного віку*, ми прагнули отримати результати, які б засвідчували якісні та кількісні зміни у процесі формування гуманістичних цінностей учнів початкових класів. Для цього важливо було визначити рівні сформованості гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку, які брали участь у педагогічному експерименті; охарактеризувати динаміку їх сформованості від початку до завершення дослідно-експериментальної роботи.

Основним завданням було формування структурних компонентів гуманістичних цінностей (когнітивного, емоційного, поведінкового).

Для отримання необхідних даних щодо з'ясування рівнів сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів ми скористалися критеріями та методикою діагностування, які були розроблені нами під час проведення констатувального експерименту.

В основу прийняття діагностичних рішень були покладені дані, які характеризували когнітивну, емоційну, поведінкову сформованість

гуманістичних цінностей молодших школярів. За кожним із зазначених нами критеріїв були отримані та узагальнені кількісні і якісні дані, що дозволило визначити в цілому наявні рівні та динаміку сформованості гуманістичних цінностей у молодших школярів і дати їм відповідну характеристику.

Отже, в результаті використаних нами форм і методів виховної роботи серед молодших школярів, які мали достатній рівень сформованості гуманістичних цінностей, з'явилися зазначені якісно-кількісні зміни та за всіма показниками простежується позитивна динаміка, що свідчить про ефективність обраної нами програми взаємодії сім'ї і школи у формуванні гуманістичних цінностей в учнів початкових класів.

Після завершення експериментальної роботи можна було спостерігати зміни щодо осмислення дітьми молодшого шкільного віку гуманістичних цінностей та їх прояву у гуманних вчинках (табл. 2.1).

Таблиця 2.3

Розуміння гуманістичних цінностей дітьми молодшого шкільного віку

Класи	Гуманістичні цінності				
	Доброта	Співчуття	Дружелюбність	Справедливість	Милосердя
2	26,32% (25 учнів)	20,0% (19 учнів)	24,21% (23 учня)	14,74% (14 учнів)	14,74% (14 учнів)
3	19,61% (20 учнів)	22,55% (23 учня)	23,53% (24 учня)	16,67% (17 учнів)	17,65% (18 учнів)
4	17,95% (21 учень)	23,93% (28 учнів)	21,37% (25 учнів)	17,09% (20 учнів)	19,66% (23 учня)

Для отримання даних, що характеризують в цілому стан сформованості гуманістичних цінностей дітей молодшого шкільного віку, у результаті використаної низки методик на етапі формувального експерименту нами були узагальнені кількісні показники сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів ЕГ, які знайшли відображення у табл. 2.2.

Для підтвердження нашої позиції проаналізуємо результати формувального експерименту.

Молодші школярі, які були раніше віднесені до групи з низьким рівнем сформованості гуманістичних цінностей, позитивно вплинуло на якісний стан сформованості у них гуманістичних цінностей.

Таблиця 2.4

Рівні сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів ЕГ
(формувальний експеримент)

Критерії сформованості гуманістичних цінностей учнів	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень		Загальна кількість учнів	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Когнітивний	63	23,6	152	57,4	51	19	266	100
Емоційний	174	65,4	72	27	20	7,6	266	100
Поведінковий	150	56,4	57	21,4	59	22,2	266	100

Ці дані знайшли своє підтвердження і в матеріалі, який характеризує емоційне ставлення до вчинків інших. Лише 7,6% (20 молодших школярів) стало тих, хто мав низький рівень прояву. Простежується динаміка у показниках, що свідчить про досить обмежені гуманістичні знання понять і відповідних уявлень. Після формувального експерименту їх виявилось 19,0% (51 учнів); аналогічні зміни відбулися і за таким критерієм, як поведінковий. До низького рівня за зазначеним параметром було віднесено 22,2% (59 учнів), що становить на 25,8% менше, ніж за даними констатувального експерименту (рис. 2.7).

Можемо констатувати, що за підсумками формувального експерименту кількість молодших школярів з високим рівнем сформованості гуманістичних цінностей у порівнянні з даними констатувального експерименту значно підвищилась у 14,3% (38 учнів) $\Rightarrow$ 23,6% (63 учня) – когнітивний критерій, 27,8% (74 учня) $\Rightarrow$ 65,4% (учнів) – емоційний критерій, 18,0% (48 учнів) $\Rightarrow$ 56,4% (150 учнів) – поведінковий критерій.

Ці молодші школярі під час різноманітних форм роботи, в які вони були включені згідно із завданнями експериментальної програми, покращили свої показники.

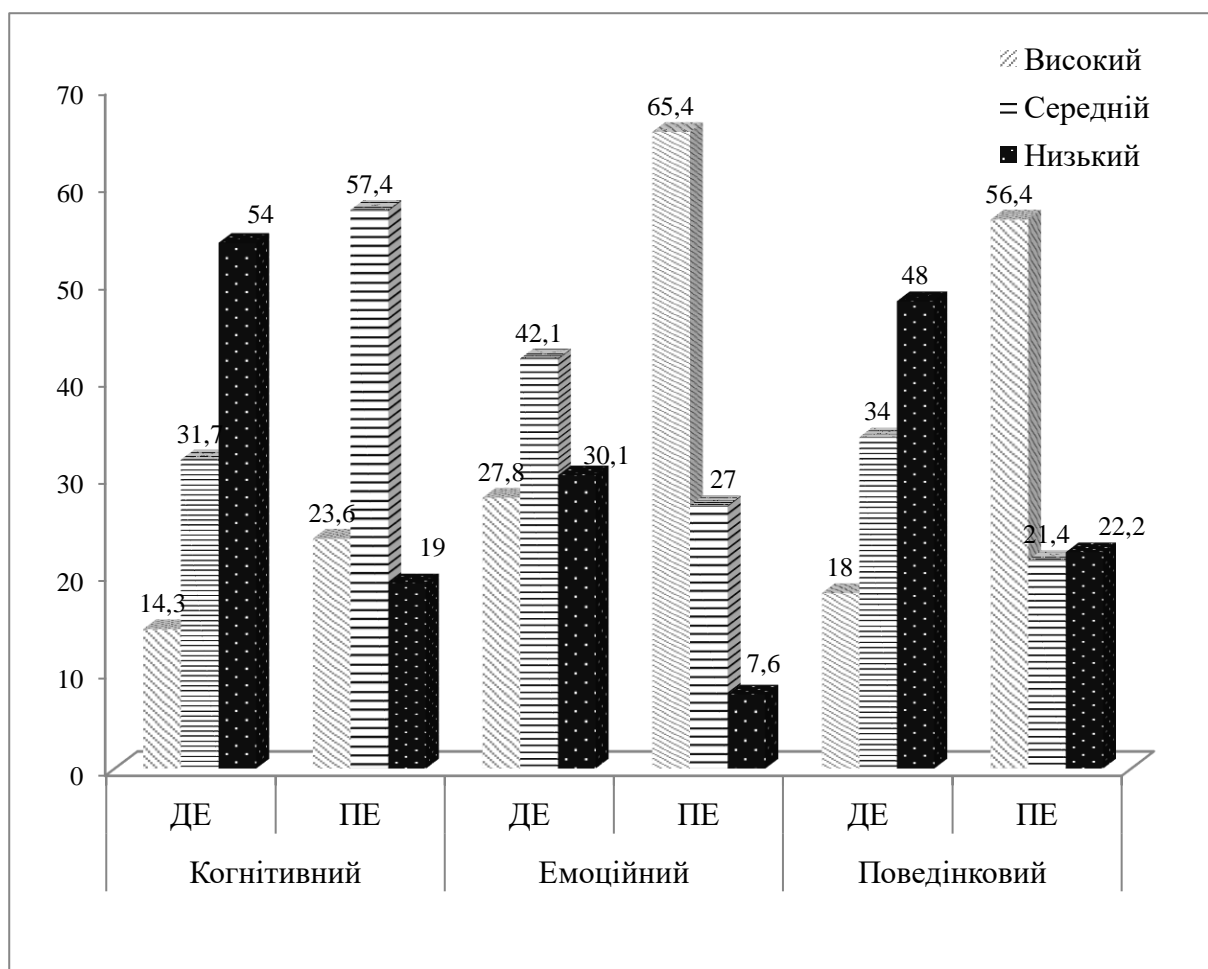

Рис. 2.3. Рівні сформованості гуманістичних цінностей молодших школярів ЕГ за трьома критеріями

Слід зазначити, що 31,7% (84 учня) $\Rightarrow$ 57,4% (152 учня) – когнітивний критерій, 42,1% (112 учнів) $\Rightarrow$ 27,0% (72 учня) – емоційний критерій, 34,0% (91 учень) $\Rightarrow$ 21,4% (57 учнів) – поведінковий критерій – можна віднести до середнього рівня сформованості гуманістичних цінностей.

Цей показник свідчить, що відбулося переміщення учнів з низького і середнього рівнів до високого рівня. Таке переміщення відбулося завдяки включенню учнів в експериментальне дослідження, де молодші школярі отримали можливість суттєво покращити рівень сформованості гуманістичних цінностей. Маючи позитивні зміни у формуванні гуманістичних цінностей, ці молодші школярі водночас ще відчувають певні труднощі, пов'язані з самостійною оцінкою поведінки (вчинків) в різних життєвих ситуаціях, недостатнім проявом окремих гуманістичних якостей.

Позитивні зміни, які відбуваються під час формування гуманістичних цінностей, є достовірними, оскільки основні положення, окреслені з учнями роботи, втілені у реальну практику початкової школи завдяки тісній взаємодії педагогів і батьків, застосування різноманітних традиційних та інноваційних форм і методів формування гуманістичних цінностей у молодших школярів, відповідно до апробованої експериментальної програми формування гуманістичних цінностей учнів молодших класів. Гуманістичні поняття й судження молодших школярів помітно збагачуються від 1 до 4 класу, стають більш чіткими та осмисленими. У 1-2 класах школярі здійснюють позитивні гуманні вчинки, найчастіше дотримуючись прямих вказівок старших, оскільки вони хочуть і докладають зусилля для того, щоб бути хорошими в їхніх очах. До закінчення початкової школи діти значно більшою мірою здатні здійснювати гуманістичні вчинки за власною ініціативою, не чекаючи вказівок дорослих, що свідчить про необхідний рівень прояву гуманістичних якостей, сформованих гуманістичних цінностей.

Запропоноване організаційно-методичне забезпечення взаємодії сім'ї та школи у формуванні гуманістичних цінностей дітей молодшого шкільного віку представлено авторським комплексом форм і методів виховної позанавчальної роботи; методиками продуктивного впливу на формування гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку; різновидами виховної позанавчальної діяльності; Програмою взаємодії сім'ї і школи у формуванні гуманістичних цінностей дітей молодшого шкільного віку «Я – людина»; навчально-методичними рекомендаціями «Особливості виховання гуманістичних цінностей у молодших школярів»; оновленою методичною базою загальноосвітнього навчального закладу.

Це дозволяє стверджувати, що теоретично обґрунтоване та експериментально підтверджена ефективність організаційно-методичного забезпечення взаємодії сім'ї та школи у формуванні гуманістичних цінностей молодших школярів у практичній діяльності початкової ланки загальноосвітнього навчального закладу є дієвою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдіянц Г. Г. Формування духовних потреб молодших школярів у сім'ї: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 /Ганна Григорівна Авдіянц // Слов'янський держ. пед. ін-т. - Слов'янськ, 2001. - 194 с.
2. Авдіянц Г., Наливайко В. Виховання гуманістичних цінностей в учнів початкових класів: сучасний стан проблеми // www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/gnvp/.../30.pdf.
3. Агафонова І. Н. Психологічна готовність до школи в контексті проблеми адаптації / І. Н. Агафонова// Початкова школа. – 1999. - № 1. – С. 61–63.
4. Акутина С. П. Формирование у старшеклассников семейных духовно-нравственных ценностей во взаимодействии семьи и школы: автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Светлана Петровна Акутина. – Нижний Новгород, 2010. – 49 с.
5. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психол. журнал. – 1984. – Т. 5. – №5. – С. 63-70.
6. Алексеєнко Т.Ф. Умови позитивної соціалізації дитини у сім'ї // Діти-Батьки-Сім'я: Випуск 3 //Т.Ф.Алексєнко. – К.: Науковий світ, 2005. – 37с.
7. Амонашвили Ш. А. Единство цели: Пособие для учителей/ Ш.А.Амонашвили. - М.: Просвещение, 1988. - 206 с.
8. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса/ Ш.А. Амонашвили.- Минск: Университетское, 1990.-559 с.
9. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества / Ш.А. Амонашвили. – К.: Освіта, 1991. – 111 с.
10. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания / Б.Г.Ананьев. – М.: Изд-во «Ин-т проект. психологии», Воронеж: НПО «МОДЕК», 1996. – 312с.
11. Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Антонечко В. Г., Бакіров В. С., Балабанова Г.П. Філософський словник соціальних термінів / В. П.Андрущенко (заг. ред.). - 3 вид., доп. - К.; Х. : Видавництво «Р. И. Ф.», 2005. – 672с.
12. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение/ С. Ф.Анисимов.- М. : Мысль, 1999. - 142 с.

13. Аристотель. Сочинения: В 4 т. / Аристотель. - Т. 4. - М., 1984. - 567 с.

14. Байматова М.С. Культура диалогического взаимодействия как педагогическая цель / Под ред. В.В.Зайцева, Н.М. Борытко, А.Н. Кузибецкого // Материалы педагогических чтений «Лицей: ценности современного образования». – Ч.1. – Волгоград: Изд-во ВГИПКРО, 2002. – С. 37-39.

15. Бакуліна С. Ю. Виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / С. Ю. Бакуліна // Ін-т пробл. виховання АПН України. - К., 2000. – 225 с.

16. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах)/ Г.О. Балл // Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України ; Всеукраїнська громадська організація «Асоціація гуманістичної психології». — Вид 2-ге, доп. — Житомир : Волинь, 2008. — 232 с.

17. Балл Г.О. Методологічні засади гуманізації (особистісної орієнтації) професійної діяльності та підготовки до неї / Г.О. Балл // Психологія праці та професійної підготовки особистості: навч. посіб. / За ред. П.С. Перепелиці, В.В.Рибалки. – Хмельницький: ТУП, 2001. – С. 5-25.

18. Балл Г.О. Особистісна свобода і гуманізація освіти / Г.О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. - №1. – С.3.

19. Балл Г.О. Психологія в раціогуманістической перспективі: Избранные работы / Г.О. Балл. – К.: Основа, 2006. – 408 с.

20. . Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. О. Балл / АПН України, Інститут психології ім. Г. С. Костюка та ін. – Рівне : Ліста – М., 2003. – 128 с.

21. Бех І. Д. Гуманізм у вихованні підростаючої особистості / І. Д. Бех // Рідна школа.- 1995.- № 9.- С. 23-26.

22. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124 – 129.

23. Бех І. Д. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи / І. Бех, Н. Ганнусенко // Українське релігієзнавство. – 2005. – С. 265–281.

24. Бех І.Д. Особистісно-орієнтований виховний процес – сходження до людяності / І.Д. Бех // Розвиток педагогічної і

психологічної науки в Україні 1992-2002: Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Харків : «ОВС». – 2002. – С. 69-83.

25. Бех І. Д. Педагогіка успіху: виховні втрати та їх подолання/ І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2004. - № 4.- С. 5 – 16.

26. Бех І.Д. Проблема методів виховання у сучасній школі / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. - 1996. - №4. - С.136 - 140.

27. Битинас Б.П. Структура процесса воспитания: методологический аспект / Б.П. Битинас. – Каунас: Швиеса, 1984. – 169 с.

28. Білоусова В. О. Етика взаємин у шкільному колективі / В.О.Білоусова.- К.: Знання, 1984. - 47 с.

29. Богуславский М.В. Генезис гуманистической парадигмы образования в педагогике начала XX века / М.В. Богуславский // Педагогика. – 2000.- №4. – С.63-69.

30. Бодалев А.А. Психологические условия гуманизации педагогического общения /А.А. Бодалев // Советская педагогика. – 1990. - №12. – С. 65-71.

31. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И.Божович. – М. : Просвещение, 1981. – 468 с.

32. Божович Л. И. Сознательно управлять своим поведением: Воспитание воли в младшем школьном возрасте / Л.И.Божович // Семья и школа. – 1981. – №3. – С. 28- 31.

33. Бондаревская Е.Н. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования / Е.Н. Бондаревская // Педагогика.- 1997.- №4. - С. 2 - 7.

34. Бондаренко Г. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Г. І.Бондаренко // Слов'янський держ. педагогічний ун-т. - Слов'янськ, 2004. - 228 арк.

35. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина/ М. Й. Боришевський// Педагогіка і психологія. – 1997. - №1. – С. 144-150.

36. Бороноев А. О. Предисловие // Тугаринов В. Н. Избранные философские труды. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988.-С. 3-9.

37. Бугаєць Н.А. Теорія і практика взаємодії сім'ї та школи / Н.А.Бугаєць, І.М. Трубавіна. – Х. : ХДПУ, 2001. – 102 с.

38. Буева Л.П. Человек как высшая ценность и главное богатство общества. Человек в системе наук / Л.П. Буева. – М. : Наука, 1989. –502с.
39. Бутківська Т.В. Цінності від учителя до учня // Початкова школа. –1997. - № 2. - С. 21-30.
40. Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу / Л.К. Велитченко. – О.: ПНЦ АПН України, 2005. – 302с.
41. Вершинина Е. М. Непрерывное воспитание и гуманизация в системе образования – суть социально-экономического и духовного возрождения общества: Концепция/Е. М. Вершинин. – Х.: Регион-информ, 2004. – 430 с.
42. Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6т. Т.2. Проблемы общей психологии / Под. ред. В. В. Давыдова / Л. С. Выготский. – М.: Политиздат, 1982. – 450 с.
43. Виховання громадянина: Сутність громадянського виховання / П.Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька// Шкільна бібліотека. - 2003. - № 8. - С. 3-19.
44. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.
45. Вишневський О. І. Гуманізація шкільного життя / О. І. Вишневський // Рад. школа. – 1990. – №1. - С. 41–46.
46. Вишневський О. І. Концепція демократизації українського виховання / О. І. Вишневський // Концепція демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр, 1997. – С. 78–122.
47. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посібник. - Вид. 3-тє, доопрац. і доп. / О. І. Вишневський. - К. : Знання, 2008. – 566с.
48. Власенко О.М. Проблема формування моральних цінностей майбутніх учителів / О.М. Власенко // Освіта Донбасу. – 2004. – № 3-4. – С. 87-93.
49. Галузинський В. М. Индивидуальный подход в воспитании учащихся / В. М. Галузинський. - К.: Рад. школа, 1982. - 136 с.
50. Генік М.С.Формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами українського народознавства: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Генік Марія Степанівна; Ін-т пробл. виховання АПН України. - К., 2008. – 216 с.

51. Годлевська А. І. Роль сім'ї у формуванні ціннісних орієнтацій молоді / А. І. Годлевська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Випуск 61. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2009. – С. 50-54.
52. Гончаренко С.У. Зміст загальної освіти і її гуманітаризація / С.У.Гончаренко // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: монографія / За ред.І.А. Зязюна. – К. : Видавництво «Віпол», 2000. – С. 81-107.
53. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С.У.Гончаренко – К.: Либідь, 1997. – 370 с.
54. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища / О. А.Грива. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2005. – 228 с.
55. Грошовенко О.П. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Грошовенко Ольга Петрівна // Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – 246с.
56. Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості. (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): Зб. наук. пр. Книга 2 / АПН України; Інститут проблем виховання / О.В. Сухомлинська (ред. кол.). — К. : ВіРА Інсайт, 2001. - 336с.
57. Гуменюк Г. Національна самосвідомість школярів та перспективи її розвитку / Г. Гуменюк// Рідна школа. – 1999. - №2. – С.59-61.
58. Гуревич К.М. Индивидуально-психологические особенности школьников / К.М. Гуревич.- М.: Знание, 1988. - 79 с.
59. Гусейнов А.А. Античная этика / А.А. Гусейнов. – М.: Гардарики, 2004. – 270 с.
60. Данилевська О.М., Пометун О.І. Етика: Підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К. : Генеза, 2006. –321 с.
61. Демков М. И. История русской педагогики. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1998. – Ч. 2. – 344 с.
62. Дем'янюк Т.Д. Організація виховного процесу в сучасному загально-освітньому навчальному закладі: науково-методичний посібник / Т.Д.Дем'янюк. – Суми: ТОВ Видавництво «Антей», 2006. – 384с.

63. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття): зб. між. док. та норм.-прав. актів України з питань соц.-прав. захисту дітей / упоряд. та голов. ред. С. Р. Станік. – 2-ге вид., допов. – К. : М-во юстиції України, 2001. – 448 с.

64. Десятник К.В. Взаємодія сім'ї і школи у вихованні духовності молодших школярів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / К.В.Десятник //Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. - Луцьк, 2012. - 254 с.

65. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи / В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, А.Г. Волинець, Г.В.Згурський, О.В. Киричук. – К. : Либідь, 1997. – 318 с.

66. Дробницький О. Моральна філософія / О. Дробницький. – М. : Гардарики, 2002. - 523с.

67. Дружинин В. Н. Психология семьи. – М. : КСП, 1996. –239 с.

68. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навчальний посібник / Т.В.Дуткевич. - К. : Центр учбової літератури, 2012. - 424 с.

69. Духнович О. В. Вибрані твори / І. М. Різак (ред. кол.), Д. М. Федак (упоряд., вступ. ст., підгот. текстів та прим.). - Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття»», 2003. - 566с.

70. Духовні основи спілкування дитини і дорослого у концепції В. Сухомлинського: дидактичний аспект/ Л. Вовк, В. Вихрущ // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: педагогіка . – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 184–188.

71. Духовні потреби дітей України. Монографія / [за заг. ред. Ж.В.Петрочко]. – К. : Видавничий дім «Калита», 2005. – 108 с.

72. Дьяур Г. Теоретичні підходи до обґрунтування цінностей сучасного українського виховання / Галина Дьяур // Рідна школа. – 2006. – № 7. – С.22 – 25.

73. Елкінз Д. Психотерапія і духовність: на шляху до теорії душі // Гуманістична психологія: Антологія в 3-х т. Т. 3 / За ред. Р. Трача і Г. Балла. - К., 2005. – 459 с.

74. Эльконин Д.Б.,Давыдов В.В.Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников. Академия педагогических наук РСФСР / Д.Б. Эльконин.,В.В.Давыдов. - М.: Педагогика, 1986.- 339 с.

75. Етика: Навч. посіб. / В. О. Лозовий, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В.О. Лозового.- К.: Юрінком Інтер, 2002. - 224 с.

76. Жирська Г. Я. Формування гуманістичних цінностей у старшокласників у позаурочній діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук:13.00.01 / Г. Я. Жирська // АПН України, Інститут педагогіки. - К., 1993. - 23 с.

77. Загвязинский В.И. Идеал, гармония и реальность в системе гуманистического воспитания / В. Загвязинский, Ш.Амонашвили, А.Закирова // Педагогика. – 2002. - №9. – С. 3-10.

78. Закон України «Про освіту». – К. : МО України, вид-во «Генеза», 1996. – 36 с.

79. Захаренко С. О., Орлова Н. В. Деякі поради щодо формування в учнів загальнолюдських цінностей (За матеріалами Сахнівської середньої школи Корсунь-Шевченківського району Черкаської області): навч. посіб. / [упоряд.: С.О. Захаренко, Н.В. Орлова]. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 288 с.

80. Захарова А.В., Боцманова М.Е. Как формировать самооценку школьника / А.В.Захарова, М.Е. Боцманова // Начальная школа. – 1992. – №3. – С. 58 - 65.

81. Захарова А.В. Психология формирования самооценки / А.В.Захарова. – Минск, 1993. - 137 с.

82. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г.Здравомыслов. - М.: Политиздат, 1986.-223 с.

83. Золотухина-Аболина Е. В. Курс лекций по этике / Е. В. Золотухина-Аболина.- Ростов н/Д.: «Феникс», 1999. – 384 с.

84. Зязюн І.А. Криза цінностей - катастрофа суспільств і держав / І.А.Зязюн. - Освіта дорослих : теорія, досвід, перспективи : збірник наукових праць. Вип. 2 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; ред. кол. В. Г. Кремень та ін. - К. : [б. и.], 2010. - 312 с.

85. Зязюн І.А. Людина в контексті гуманітарної філософії / За ред. І.Зязюна, Т. Левицького, Н. Ничкало // Професійна освіта: педагогіка і психологія. - 1999. - №1. – С. 323-334.

86. Ігнатенко П.Р. Виховання громадянина. Психолого-педагогічний і народознавчий аспект: Навчально-методичний посібник / П.Р. Ігнатенко. - К., 1997. - 252 с.

87. Ільїн В.С. Виховання особистості у філософії освіти П. Д. Юркевича /В.С. Ільїн // Рідна школа.-2000. - №4. - С. 76-78.

88. Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – Спб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.

89. Канішевська Л. В. Формування гуманних відносин учнів I-IV класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у позаурочній діяльності: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Канішевська Любов Вікторівна // АПН України; Інститут педагогіки. - К., 1995. — 164 с.

90. Карпенко О. Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти: Автореф.дис....д-ра пед.наук/ О.Г.Карпенко. – К. : Б.в., 2008. – 44 с.

91. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1997. – 304 с.

92. Кириченко В. Виховний простір як результат становлення та ресурс розвитку виховної системи навчального закладу /В.Кириченко // Управління освітою. - №2(19). - 2008. – С. 39-45.

93. Киричок В. А. Теоретичний аспект формування гуманістичних цінностей молодших школярів у сучасних умовах // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали семінару АПН України 16 грудня 2004 р. / За ред. акад. С.Д. Максименка. – К., 2005. – С. 234-238.

94. Киричок В.А. Виховання гуманістичних цінностей молодших школярів: актуалізація педагогічних ідей В.О. Сухомлинського // www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/.../164-169.pdf.

95. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Тези доповідей. Конференція: Духовність. Ментальність. Саморозвиток особистості / О. В.Киричук. - Київ-Луцьк, 1994. - Ч. 1. – С. 11-12.

96. Киричук О.В., Роменець В.А., Кириленко Т. С., Маноха І. П., Пискун В. М. Основи психології: Підручник для студ. вищих навч. закл. (заг. ред.) / О.В.Киричук, В. А. Роменець (заг. ред.). - 6 вид., стер. - К.: Либідь, 2006. – 632 с.

97. Кічук Н. Творча особистість учителя упедагогічній спадщині В. Сухомлинського // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка: Педагогіка. - 2002. – №5. - С.10-11.

98. Кіян О.І. Батьківсько-вчительська взаємодія як чинник морально-духовного виховання молодших підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07. Теорія та методика виховання / О.І.Кіян. – К., 2010. - 20 с.

99. Клименюк Н. В. Гуманізм як система загальнолюдських цінностей (історичний аспект).- www.intkonf.org

100. Коберник О.М., Мотрич Л.К. Співпраця вчителя з батьками: Навч.-метод. посіб. / О.М.Коберник, Л.К. Мотрич. – К.: Наук. світ, 2002. – 133с.

101. Коберник О.М. Управління виховним процесом у загальноосвітньому навчальному закладі : монографія / О. М. Коберник. – К.: Наук. світ, 2003. – 228с.

102. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка: У 3-х т. Том І. Основи родинних взаємовідносин / Б. Ковбас, В. Костів. - Івано-Франківськ, 2006. – 288с.

103. Коган Л.Н. Теория культуры / Л.Н. Коган. – Екатеринбург, 1993. – 130 с.

104. Козубовська І. В., Ващук Ф. Г. Гуманістичні цінності в перевихованні неповнолітніх з відхиленнями у поведінці: [Гуманізація взаємин] // Цінності освіти виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О.В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 162–165.

105. Коломинский Я. Л. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе / Я. Л. Коломинский. - Минск: Народная асвета, 2009. - 240 с.

106. Колоскіна О.А.Формування елементів національної свідомості учнів початкових класів у процесі навчання української мови та народознавства: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Колоскіна Ольга Андріївна // Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. - Луганськ, 2009. – 259 с.

107. Коменский Я. А. Материнская школа // сокращ., перевод. по книге: Я.А. Коменский. Учитель учителей. Избранное. - М.: Карапуз, 2008. – 388 с.

108. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание.- М.: Политиздат, 1984. - 336 с.

109. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів // Шкільний світ. – 2005. – № 45. – С. 4–20.

110. Концепція громадянського виховання особистості в умовах української державності (проект) // Шлях освіти. – 2001.– №1. – С.3–5

111. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С.18–25.

112. Концепція національно-патріотичного виховання [Електронний ресурс] / Професійний журнал для вчителів «Відкритий урок» // Режим доступу до ресурсу: <http://osvita.ua/legislation/other/5397>.

113. Корнієнко С. Сім'я і школа – одна родина / С. Корнієнко // Поч. школа. – 2011. - №12. - С. 48-49.

114. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: Монографія / Тамара Володимирівна Кравченко. – К.: Фенікс, 2009. – 416 с.

115. Крамаренко А.М. Гуманістична спрямованість діяльності майбутніх учителів початкових класів // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. праць / Ред. кол. Сущенко Т.І. та ін. – Київ-Запоріжжя, 2003. – Вип.28. – С. 125-129.

116. Кремень В.Г. Особистісне розвивальне навчання як науковий пріоритет / В.Г. Кремень // Учитель. – 1999. - №11-12. – С. 36-43.

117. Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии. - М.: Просвещение, 1992. - 255 с.

118. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі / Київський міський педагогічний ун-т ім. Б.Д.Грінченка / Н. В.Кудикіна. - К. : КМПУ, 2003. - 272с.

119. Кудикіна Н. В. Теоретичні засади педагогічного керівництва ігровою діяльністю молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Н.В.Кудикіна. - К.: Інститут педагогіки АПН України, 2004. –228 с.

120. Кузнєцова В.Г. Формування гуманістичних цінностей у майбутніх вчителів: дис.. ...канд. пед. наук: 13.00.04 / В.Г. Кузнєцова. – Луганськ, 2001. – 195 с.

121. Кузнєцова О.А. Дослідження ціннісних орієнтацій учнів загальноосвітніх навчальних закладів / О. А. Кузнєцова // Початкова школа. – 2003. - № 9. – С. 24-26.

122. Кузнєцова О. А. Педагогічні умови формування моральної поведінки молодших школярів / О. А. Кузнєцова. – Миколаїв: Вид-во «ЛІОН», 2004. – 154с.

123. Кузьмин Н.В. Методы системного педагогического исследования : [учеб.-метод. пособ.] / Кузьмина Н.В. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 172 с.

124. Кулачківська С., Подоляк Л. Гуманістичний підхід: теорія і практика / Кулачківська С., Подоляк Л. // Дошкільне виховання. – 2000. - №10. – С.3-4.

125. Кулик І.В.Формування основ культури родинних взаємин учнів 1 - 4 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... канд.

пед. наук : 13.00.07 / Іванна Василівна Кулик. - Івано-Франківськ, 2009. - 215 с.

126. Кутнякова І. С. Соціально-педагогічна робота з сім'єю // Соціальна педагогіка: теорія та практика/ І. С.Кутнякова. – Луганськ.: Вид-тво Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, 2009. - №4. – С. 60 – 65.

127. Лавроненко О. М. Виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей у позааурочній діяльності: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / О. М. Лавроненко // Ін-т пробл. виховання АПН України. - К., 2008. - 256 арк.

128. Лавроненко О.М. Формування гуманістичних цінностей – важливий аспект виховання молодших школярів // library.udpu.org.ua/library.../3/vupysk_24.pdf

129. Лавроненко О.М. Виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей у позааурочній діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 /Олена Миколаївна Лавроненко // Ін-т пробл. виховання АПН України. - К., 2008. - 256 с.

130. Лебідь І. С. Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи / І. С. Лебідь // Рідна школа. – 2001. – №11. – С. 15–16.

131. Лейчук А.О. Формування ціннісних основ гуманістичної позиції майбутніх педагогів. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Зб. наук. пр. / А. О. Лейчук. – Київ-Житомир: Вид-во Волинь, 2003. – Кн. 2. – 368 с.

132. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. – 2001. - №4. – С. 15-26.

133. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні / В. Литвинов. - К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. - 472 с.

134. Лібанова Е. М., Аксьонова С. Ю., Бялковська В. Г., Васильєв О. А., Коломієць О. О., Крикун Б. О. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку: [кол. монографія] / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України ; Український центр соціальних реформ ; Фонд народонаселення ООН. - К. : Основа-Принт, 2009. - 247с.

135. Ліфарьова Н. В. Психологія особистості: Навчальний посібник / Н. В.Ліфарьова. - К. : Центр навчальної літератури, 2003. - 237 с.

136. Лопатинська В.В.Формування гуманістичних цінностей підлітків у позашкільних навчальних закладах туристсько-краєзнавчого профілю: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Валентина Василівна Лопатинська // Ін-т пробл. виховання АПН України. - К., 2007. – 222 с.

137. Мазур Т. Г. Гуманізація стосунків в навчально-виховному процесі / Т.Г. Мазур // Початкова школа. – 1996. – № 9. – С. 19- 26.

138. Макаренко А.С. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей.-К.: Рад. школа, 1982.- 427 с.

139. Матвієнко О.В. Виховання молодших школярів: теорія та технологія / О. В. Матвієнко. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 543с.

140. Матвієнко О. В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова / О. В. Матвієнко. - К., 1999. - 232с.

141. Митник О. Я. Психолого-педагогічні умови становлення продуктивного спілкування в молодших школярів: дис. ... канд.. психол. наук / О. Я. Митник. – К., 1986. – 141 с.

142. Молодиченко В.М. Проблема вибору цінностей в контексті самореалізації особистості / Валентин Вікторович Молодиченко // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип.16. – С. 246 – 254.

143. Москаленко П.Г. Навчання як педагогічна система: Основи теорії навчання: навч. посіб. / П.Г. Москаленко. – Тернопіль : ТДПУ, 1995. – 144 с.

144. Москалець В. Психологічне обґрунтування української школи / В.Москалець. - Львів: Світ, 1994. – 119 с.

145. Назаренко Л.М. Сутність та особливості моделі родинно-шкільного виховного простору / Л. М. Назаренко // Виховна робота в школі. – Харків: Основа, 2005. – № 3. – С. 2–13.

146. Назаренко Л. М. Шляхи розвитку взаємодії сім'ї та школи / Л. М. Назаренко // Шлях освіти. – 2005. - №1. - С. 33-37.

147. Національна доктрина розвитку освіти / Затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. - №2. – С. 9-22.

148. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. – К. : Шкільний світ, 2001. – 16 с.

149. Національна програма виховання учнів 1 – 12 класів (проект)
// Виховна робота в школі. – 2008. – №3. – С. 26 – 46.

150. Невмержицький О. А. Співпраця з батьками: посібник / О.А.Невмержицький. – К.: «Гнозис», 2005. – 265 с.

151. Неприцька О. Я. К. Д. Ушинський про сімейне виховання: (вибрані матеріали із творів) / О. Я. Неприцька // Обдарована дитина: наук. - практ. освітньо-попул. журн. для педагогів, батьків та дітей. – К.: СОЦИС, 2002. - №6. – С. 24 – 28.

152. Никоненко О. П., Ярослав Н. С. Психологія молодшого шкільного віку: навчально-методичний посібник / О. П.Никоненко, Н. С.Ярослав. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2000. – 31 с.

153. Норов О.О. Гуманізація виховання: зрозуміти замість засудити / О.О.Норов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. - Чернігів, 2002. - № 10.- С. 39 – 40.

154. Норов О.О. Гуманістичні ціннісні орієнтації / О.О. Норов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. - Чернігів, 2002. - № 9. - С. 27 - 36.

155. Оксенюк О.В.Формування національних цінностей в учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл у процесі вивчення історії: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 /Оксана ВолодимирівнаОксенюк // Ін-т пробл. виховання АПН України. - К., 2010. — 288 с.

156. Олпорт Г.Становление: основные положения психологии личности. Перевод Л.Трубицыной и Д.Леонтьева. – М.: «Смысл», 2002. -166 с.

157. Омеляненко В.Л., Кузьмінський А.І. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. / В.Л.Омеляненко, А.І. Кузьмінський. - К.: Знання, 2008. - 415 с.

158. Омельченко Ж. О. Формування загальнолюдських цінностей як мети виховання в працях видатних мислителів / Ж. О. Омельченко // Педагогіка і психологія. – 1993. – № 3. – С. 18–24.

159. Орбан-Лембик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. - К. : Академвидав, 2003. - 448 с.

160. Організація роботи з батьками / Автор та упоряд.: Юзефик Л.О., Кулина Н.М. – Тернопіль: Астон, 2008. – 264с.

161. Оржеховська В.М., Кириченко В.І., Ковганич Г.Г. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, моделі: Навч.-практико орієнтов.посібник. – Х.: Вид-во «Точка», 2007. – 192 с.

162. Оржехівський В. Громадянська освіта формує громадянина / В. Оржехівський // Відродження. – 1998. – № 2. – С. 2-4.

163. Островська К. О. Взаємозв'язок образу «Я», самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 [Електронний ресурс] / К. О. Островська // Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - К., 2003. - 20 с.

164. Пащенко Д.І. Генезис гуманістичних ідей у педагогіці / Д.І. Пащенко. – К.: Наук. Світ, 2001. – 278 с.

165. Пащенко Д.І. Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до гуманістичного виховання учнів: дис. ...д-ра пед. наук: 13.00.04 / Дмитро Іванович Пащенко. – К., 2006. – 467 с.

166. Педагогічний словник для молодих батьків. – К.: ДЦССМ, 2002. – 348 с.

167. Педагогічний словник / За ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.

168. Петрочко Ж. В. Формування духовних потреб молодших школярів у позанавчальній діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова / Жанна Василівна Петрочко. - К., 2000. - 224 арк.

169. Пєша І.В. Причини соціального сирітства та розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт в умовах трансформації українського суспільства /І.В.Пєша // Український соціум. – 2006. - №2. – С.59-68.

170. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. - М.: Просвещение, 1999. – 659с.

171. Подлесный М. Н. Проблемы «ценностей» в философии: история и современность // Грані. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, Центр соціально-політичних досліджень, 2000. – № 4(12). – С. 94 – 96.

172. Поліщук В. М. Криза 7 років : феноменологія, проблеми : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів / В.М. Поліщук. - Суми: Університетська книга, 2012. - 118 с.

173. Поліщук В. М. Психологічні особливості дітей перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку: дис. ... канд. психол. наук /В.М.Поліщук.– К., 1995.–198с.

174. Попов А., Зуева Л. Ценности в политике / А. Попов, Л. Зуева // Вестник МГУ. - Серия 12. – 2000. – № 1. – С. 3-12.

175. Постовий В.Г., Невмержицький О.А. Сім'я і школа: проблеми виховання дітей. Посібник / В. Г. Постовий, О. А. Невмержицький. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 425 с.

176. Постовий В. Г., Хромова О. Л., Алексеєнко Т. Ф., Докукіна О. М., Журба К. О. Програма формування педагогічної культури батьків / Державний центр соціальних служб для молоді Держ. комітету у справах сім'ї та молоді; Інститут проблем виховання АПН України / В.Г. Постовий (ред.). - К., 2003. – 108с.

177. Рацул А. В.О.Сухомлинський про сімейно-шкільне та родинне виховання / А. В. Рацул // Наукові записки. – Випуск 78 (1). – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С. 103–106.

178. Рижкова С.В. Гуманізм учителя як умова духовно-морального виховання / С. В. Рижкова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2008. – Вип. 2 (25). – С. 178 – 185.

179. Рижкова С.В. Любов як категорія суб'єктивного ставлення / С. В. Рижкова // Гуманізація навчально-виховного процесу. – 2009. – Вип. XLIII. – С. 192-198.

180. Рубінштейн С. Л. Основы общей психологии. Т.2 / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – 434 с.

181. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання / Ю.Д.Руденко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.

182. Савка В.Є., Уманець Н.А. Сім'я та соціум: проблеми взаємодії: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 180с.

183. Савченко К. В. Розвиток волі молодших школярів як чинник їх навчальної успішності // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: ГНОЗІС, 2004. - Т VI. – Вип. 5. – С. 310 - 319.

184. Семенов О. М. Родинні виховні традиції як засіб формування особистості майбутнього вчителя / О. М. Семенов // Педагогіка і психологія. - 1997.- № 2. - С. 147-156.

185. Сергєєва В.Є.Формування загальнолюдських цінностей у підлітків у процесі вивчення іноземних мов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Сергєєва Вікторія Євгенівна // Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. - Луганськ, 2006. - 286с.

186. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 376 с.

187. Сіданіч І. Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї та школі: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Ірина Леонідівна Сіданіч. – К., 2004. – 214 с.

188. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991 – 2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 254 с.

189. Скрипченко Н.Ф., Савченко О.Я. Основні методичні та організаційні настанови щодо читання в 2/3 класах / Навчання в 2/3 класі / Н.Ф.Скрипченко, О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 1995. – С. 149 – 256.

190. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В., Булах І. С., Зелінська Т. М. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. - Вид. 2-ге, доп. - К. : Каравела, 2007. - 400 с.

191. Словник-довідник з культури української мови / Д. Принчишин та ін. – Львів: Фенікс, 1996. –385 с.

192. Софій Н. З., Кавун Ю. М., Рибачук Ю. А. Як досягти змін. Обстоювання інтересів дітей та громадської діяльності. Посібник для батьків. – К.: ВФ «Крок за кроком», 2004. – 68 с.

193. Соціальна педагогіка. 5-те вид. перероб. та доп. Підручник / За ред. Капської А. Й.– К.: Центр учбової літератури, 2011. – 488 с.

194. Стаднік Н.В. Виховання відповідальності у дітей шестирічного віку у взаємодії сім'ї та школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Надія Вікторівна Стаднік // Ін-т пробл. виховання АПН України. - К., 2009. - 233с.

195. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка/ М.Г.Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.

196. Сухомлинська О.В. Теоретичні проблеми виховання і діяльність позашкільних закладів / О.В. Сухомлинська // Початкова школа.-№1. - 1995.- С.28 - 31.

197. Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні: проблеми, перспективи / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1996. - №1. - С. 24-27.

198. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка // Сухомлинський В.О. Зібр. тв.: в 5-ти т.- К.: Рад. шк. - 1977.- Т.5.–410 с.

199. Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність // В.О.Сухомлинський. Вибр. твори в п'яти томах. – Т. 5. – К.: Рад. шк., 1977.–472 с.
200. Сухомлинський В. О.Слово для батьків. – К.: Рад. школа, 1984. – 254с.
201. Тарасенко Г. С. Дивосвіт. Технологія естетико-екологічного виховання. 2 вид., із змін. / Г. С. Тарасенко. – К.: Рута, 2000. – 208 с.
202. Тарасенко Г. С. Учительське слово як екологізм дитячого світовідчуття / Г. С. Тарасенко// Почат. шк. – 1997. – № 6. – С. 1–6.
203. Титаренко А. И. Структуры нравственного сознания. – М.: Наука, 1994. - 378 с.
204. Тихомандрицкая О. А., Дубровская Е. М. Особенности социально-психологического изучения ценностей как элементов когнитивной и мотивационно-потребностной сферы / О. А.Тихомандрицкая, Е. М. Дубровская // Мир психологии. – 1999. - № 3. – С. 43-52.
205. Ткачова Н. О. Історія розвитку цінностей в освіті / Н. О. Ткачова. — Х. : Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. - 423с.
206. Тофтул М. Г. Етика. Навчальний посібник / М. Г. Тофтул. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. –342 с.
207. Тригубенко В. Формування гуманістичних цінностей особистості: від Київської Русі до сучасності / В. Тригубенко // Рідна школа. – 2009. - №12. - С. 56-59.
208. Трофимова Н. Б. Нравственное воспитание старших школьников: монография / Н. М. Трофимова, Н. Б. Трофимова // Монография депонирована в ИТОП РАО. ВГПУ. – Воронеж, 1999. - № 19-99. – 137с.
209. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В.П. Тугаринов. – Л.: ЛГУ им. А.А. Жданова, 1998. – 344с.
210. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія / Відповідальний ред. В. Н. Нічик. – Ч. 1. – К.: Наукова думка «Основи», 1995. – 422 с.
211. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: В 2 ч.– Ч. 2. –К.: Наукова думка «Основи», 1995.- 523с.
212. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 1. – 363 с.

213. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї: Навчально-методичний посібник / Г. М. Федоришин. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006. – 168 с.

214. Філософія: Підручник / За заг. ред. В. Г. Кремня, М. І. Горлача.- Вид. третє, перер. та доп.- Харків: Прапор, 2004.- 736с.

215. Філософський енциклопедичний словник / НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди / В.І. Шинкарук (голова ред. кол.). - К. : Абрис, 2002. – 742с.

216. Філософський енциклопедичний словник / Редакційна колегія: В.І.Шинкарук (гол. редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

217. Фромм Э. Искусство любить /Э. Фромм. — СПб.: Азбука-классика, 2004. – 342 с.

218. Фромм Э. Человек: Кто это такой (или Кто есть человек)? // О человеке. Вып. 1 /Э. Фромм. – М.: Знание, 1991. – 64 с.

219. Харламов И. Ф. Теория нравственного воспитания. Историческая и современная проблематика и основные педагогические идеи / И. Ф. Харламов. – Мн. : Изд-во БГУ, 1982. – 364 с.

220. Харчев А. Г. Социология семьи: проблемы становления науки: Перепеч. с изд. 1979 / А.Г.Харчев. - М.: ЦСП, 2003. – 342 с.

221. Хрестоматія з історії педагогіки / Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С. Макаренка / І.П. Мозговий (наук. ред.), А. А. Сбруєва (упоряд.та авт. вступ. ст.), Ю. Р. Марія (упоряд. та авт. вступ. ст.). - Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. - Ч. 1 : Вітчизняна школа і педагогіка. – 453 с.

222. Цылев В. Р. О проблеме психологической адаптации школьников // Психологическая наука и образование / В. Р. Цылев. – 1998. - № 3-4. – С. 18 -26.

223. Цінності, соціальні цінності, ціннісні орієнтації: діагностичні методики: Метод. рекомендації / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського / Р.В.Костенко (уклад.).- Одеса: ПДПУ ім.К.Д.Ушинського, 2005. - 64с.

224. Чепіга Я.Ф. Азбука трудового виховання й освіти / Я. Чепіга. - К.: Держвидав, 1992. - 146 с.

225. Червонецька С.С.Виховання в сім'ї моральних якостей дітей молодшого шкільного віку засобами природи у Великій Британії: дис. ...

канд. пед. наук: 13.00.07 / Світлана Сергіївна Червонецька // Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. - Луганськ, 2009. – 221 с.

226. Черенцова Л. А. Взаимодействие школы и семьи в формировании гуманистической направленности личности младшего школьника: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Лариса Анатольевна Черенцова. – Ижевск, 2002. – 161 с.

227. Шанский Н. М., Боброва Т. А. Этимологический словарь русского языка. — М.: Просвещение, 1994. — 400 с.

228. Шкляєва Г. О. Педагогічна взаємодія освіти і формування цілісного світогляду учня / Г. О. Шкляєва // Постметодика. – 2002. - № 2-3 (40-41). – С. 106-108.

229. Школа та батьки. Навчаємо співпраці / упоряд. М.К. Голубенко. – К.: Шк. Світ, 2009. – 128 с.

230. Штанько В. І., Тіхонова Л. А., Ковальов В. О., Чорна Н. В., Омельченко В. В., Заздравнова О. І. Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації соціуму: монографія / Харківський національний ун-т радіоелектроніки. - Х. : ХНУРЕ, 2009. - 164с.

231. Ягупов В.В. Педагогіка: Навч. посібник / В. В. Ягупов. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.

232. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов. -Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 347 с.

233. Ясякевич Г. Роль вчителя в структурі виховання гуманних ставлень школярів / Г. Ясякевич //Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики: Зб. – К.: УДПУ, 1997. –С. 210-212.

234. Association for Humanistic Education and Development. A position paper on humanistic education. – Washington, DC: Author. – 18 p.

235. Character Education Partnership. Character Education: A National Movement Creating Schools that Foster Ethical, Responsible and Caring Young People (Questions and Answers) [Електронний ресурс]. – Washington, DC: <http://www.character.org/definingandunderstandingce>.

236. Clark Power F. Lawrence Kohlberg's approach to moral education / Clark Power F., Higgins A., Kohlberg L. – N.Y.: Columbia University Press, 1991. – 322 p.

237. Combs A.W. Humanistic education: too tender for a tough world? / A.W. Combs // Phi Delta Kappan. – 1981. – Vol. 62. – P. 448.

238. Goodlad J. A place called school / J Goodlad. – New York: McGraw-Hill, 1984. – 396 p.

239. Green B. What humanistic education is ... Andisnot [Электронный ресурс] /B.Green. – Режим доступа: <http://www.humanistsof Utah.org/1994/art2jun94.html>
240. Huitt W. Humanism and open education [Электронный ресурс] / W.Huitt - Режим доступа: <http://chirol.valdosta.edu>
241. Kohlberg L. The cognitive-developmental approach to moral education // Moral development and behavior: Theory, research and social issues / T.Lickona. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1976. – P.31-53.
242. Kohlberg L. The psychology of moral development / L.Kohlberg. – San Francisco: Harper @ Row, 1984. -729 p.
243. Maslow A.H. Some educational positions of the humanistic psychology / A.H. Maslow // Harvard Educational Review. – 1968. – Vol.38. - №4. – 692 p.
244. Miller D. Human nature and the development of character: The clash of descriptive and normative elements in John Mill's educational theory / D.Miller, K.Kim // Journal of Educational Thought. – 1988. - №22 (2). – P. 133-144.
245. Noddings N. The challenge to care in schools: an alternative approach to education / N. Noddings. – N.Y.: Teachers College Press, 2005. – 208 p.
246. Patterson C.H. Humanistic education / C.H. Patterson. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973. – 288 p.
247. Quigley C. Civic Education, Character Development, and Safe and Healthy Learning Environments in Schools [Электронный ресурс] / C. Quigley. - Режим доступа: <http://www.civiced.org>.
248. Raths L. Values and teaching: Working with values in the classroom (2nd ed.) / L.Raths, M.Harmin, S.Simon. – Columbus, OH: Charles E. Merrill, 1978. – 276 p.
249. Ryan K. Moral education [Электронный ресурс] / K. Ryan. - Режим доступа: <http://educationstateuniversity.com/pages/2246/Moral-Education.html>
250. Simpson E.L. Humanistic education: an interpretation / E.L. Simpson. – Cambridge, MA: Ballinger Publishing Co, 1976. – 328 p.
251. Smith E. The new moral classroom: all over the country, schools are using new methods to teach kids old values / E. Smith // Psychology Today. – 1989. - №23 (5). –P.32-40.

252. Smith J. Educational leadership: a moral and practical activity / J. Smith, J. Blase // NASSP Bulletin. -1988. - № 72 (513). –P.1-10.

253. Stallings J. What teachers do does make a difference [Электронный ресурс] / Moral and character development / W. Huitt. – Educational Psychology Interactive Valdosta, GA: Valdosta State University. - Режим доступа:<http://chiron.valdosta.edu/whuitt/col/morch/morch.html>.

Навчальне видання

О.В. Ковальчук

**ГУМАНІСТИЧНІ ЦІННОСТІ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ: ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ**

Монографія

Підписано до друку 13.10.2021 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний
Ум.друк. арк. 5,58. Тираж 70. Зам. 044

Видавець Ковальчук О.В.
32315, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Васильєва, 13, корп. А, 37.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7057 від 25.05.2020 р.